

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MUSA CÂRULLAH BİGİYEVEK VE HADİS-SÜNNET ANLAYIŞI

AYSEL KIVANÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MUSA CÂRULLAH BİGİYEF VE HADİS-SÜNNET ANLAYIŞI

AYSEL KIVANÇ

Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Veli ABA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2019

ukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu alışma, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
(Danışman)

ye: Prof. Dr. Ali Osman ATEş

ye: Dr. Öğr. Üyesi Veli ABA

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

/ /2019

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, izelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2019

Aysel KIVANÇ

Adana 2019

ÖZET

MUSA CÂRULLAH BİGİYEF VE HADİS-SÜNNET ANLAYIŞI

AYSEL KIVANÇ

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

Ağustos 2019, 86 sayfa

Çalışmamızın konusu, Musa Cârullah'ın hadis sünnet anlayışının Kitâbu's-Sünne özelinde incelenmesidir.

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, amacı, önemi, metodu ve kapsamı hakkında bilgi verilmektedir.

Birinci bölümde Musa Cârullah'ın hayatı, görüşleri ve onun görüşlerini etkileyen etkenler üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölümünde, Musa Cârullah'ın hadis sünnet anlayışı eserlerinden yola çıkarak ele alınmıştır.

Musa Cârullah'ın hadisçiliği, Musa Cârullah'a göre sünnetin tanımı, kapsamı, metin tenkidi gibi konular incelenmektedir. Ayrıca eserlerinde kullandığı rivayetler üzerinde tahliller yer almaktadır. Çalışmamız sonuç ve değerlendirme ile tamamlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, sünnet, Musa Cârullah Bigiyef, Cârullah'ın hadis ve sünnet anlayışı.

ABSTRACT**MUSA JÂRULLAH BIGIYEF AND HIS HADITH-SUNNAH
PERCEPTION****AYSEL KIVANÇ****Ph.D. Thesis, Department of Basic Islamic Sciences****Supervisor: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ****August 2019, 86 pages**

The subject of our work is the study of the understanding of the Musa Jarullah's hadith and sunnah in the context of Kitabu's Sünné.

Our work consists of entrance and two chapters. The introductory section provides information on the subject, purpose, method and scope of our work.

In the first chapter, the concepts related to the Musa Jarullah's life and his argument. In addition, provides factors that is about Musa Jarullah's life and view.

In the second chapter, trying to mention about the conception of the Musa Jarullah's hadith and sunnah.

It is examined Musa Jarullah's traditionist, definition of the sunnah and textual criticism. It figures some analysis that is about rumors that is used for his work. Our subject of work is finished with the result and evaluation.

Keywords: Hadis, Sunnah, Musa Jarullah Bigiyef, Musa Cârullah's conception of hadith and sunnah.

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılda yaşamış bir mütefekkirin hayatına dair bilgilere ulaşılması klasik dönemde yaşamış birine nispetle daha kolaydır. Nitekim Cârullah'ın da hayatı en ince ayrıntılarına kadar gözler önündedir. Onun fikri dünyasının oluşmasında çalışmalarının yanında yaşadığı coğrafyadaki kültürel ve siyasi yaşantının ve dönemin çalkantılı olaylarının etkisi olduğu aşikârdır. Cârullah hakkında daha net bir bilgi edinmek için eserlerinin yanında sosyal ve siyasal alandaki faaliyetlerini de incelemek faydalı olacaktır.

İslâm tecdîd ve yenileşme hareketlerinin günümüz İslâm dünyasında çoğaldığı gerçeğinden hareketle, alana katkıda bulunmuş âlimleri incelemenin yenilenme fikrine katkı sağlayacağı düşüncesiyle bu konunun seçilmesi uygun görülmüştür. Bu bağlamda Musa Cârullah'ın hadis sünnet başlığı altında kazandırdığı fikirler, detaylıca inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmanın İslâm dünyasına özelde de ilim talebelerine katkı sağlamasını umuyorum.

Aysel KIVANÇ

Adana 2019

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYANI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	x

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Kapsamı	1
3. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	2

BÖLÜM I

MUSA CÂRULLAH'IN HAYATI VE DÜŞÜNCE ZEMİNİ

1.1. Kazan Kültürü.....	3
1.2. Cârullah'ın Aile Yaşantısı	4
1.3. Eğitim Yılları	5
1.4. Hayatının Son Dönemleri	6
1.5. Yaşadığı Dönemdeki Siyasi Sosyal Hayat.....	7
1.6. Düşünce Yapısı	7
1.7. Musa Cârullah'ın Fikir Hayatının Gelişmesinde Etkisi Olan Etkenler	14
1.8. Eserleri	16

BÖLÜM II

MUSA CÂRULLAH'IN İSLAM VE NÜBÜVVET HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

2.1. İslâm Hakkındaki Görüşleri.....	19
--------------------------------------	----

2.1.1. İslâm Dininin Konumuna Yaklaşımı	19
2.1.2. İslâm Şeriatı'nın Konumu ve Medeni Toplum İdeali	19
2.1.3. İslâm Ümmetinin Konumu	21
2.1.4. İslâm'da Teşri Yetkisi ve İctihâd.....	34
2.1.5. Bilgi Kaynaklarının Değerlendirilmesi.....	34
2.1.5.1. Kur'ân'ı Kerim	36
2.1.5.2. Sünnet	36
2.1.5.3. İcma	37
2.1.5.4. Kıyas	38
2.1.5.5. Haber-i Vahid	43
2.2. Cârullah'ın Nübüvvete Dair Görüşleri	44
2.2.1. Hz. Peygamber'in Konumu	44
2.2.2. Peygambere Hitabın Mahiyeti	47
2.2.3. Hz. Peygamber'in Davet Görevi.....	50
2.2.4. Hz. Peygamber'in Davranışlarının Örneklik ve Hikmet İhtiva Etmesi	51

BÖLÜM III

MUSA CÂRULLAH'IN HADİS-SÜNNET ANLAYIŞI

3.1. Musa Cârullah'ın Sünnet Tasavvuru	53
3.1.1. Sünnetin Önemi ve Konumu.....	54
3.1.2. Vahiy-Akıl-Sünnet İlişkisi.....	58
3.1.3. Sünnetullah ve Sünnetu'l-Evvelîn Kavramlarının Çerçevesi	60
3.1.4. Sünnetin Devamlılığı	61
3.1.5. Sünnetin Çeşitleri.....	63
3.1.5.1. İlahi Sünnet.....	63
3.1.5.2. Sünnet-i Vaz'îyye	64
3.1.5.3. Sahabe Sünnetleri	66

3.1.6. Sünnetin Tanımı.....	67
3.1.7. Bağlayıcılık Bakımından Sünnetin Kısımları	69
3.1.7.1. Hz. peygamber’in Sünnetinin bağlayıcılığı	69
3.2. Musa Cârullah’ın Hadis Anlayışı	70
3.2.1. Hadis Yorumculuğu.....	70
3.2.2. Hadis Usulü ile İlgili Görüşleri.....	74
3.2.3. Hadis Tenkidi ile İlgili Görüşleri.....	74
3.2.4. Metin Tenkidi Kriterleri.....	74
3.2.5. Eserlerinde Kullandığı Hadislerin Sıhhat Durumu	76
3.2.6. Uydurma Hadisler ve Sebepleri	80
3.2.7. Rivayetleri Değerlendirme Metodu	81
3.2.7.1. Akla Müracaat Etmesi	81
3.2.7.2. Tarihin Gerçekliğinin Saptanması	82
3.2.7.3. Mucizelerin Durumu.....	83
3.2.7.4. Bilimsel Hakikatlere Nassla Delil Getirmenin Gereksizliği.....	84
SONUÇ	85
KAYNAKÇA.....	88

KISALTMALAR

b.	: İbn
Bk./bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAV.	: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
Krş.	: Karşılaştırınız
Mat.	: Matbaa
nşr.	: Neşreden
ö.	: ölüm tarihi
Sad.	: Sadeleştiren
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: Sayfalar arası
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkîk eden
trs.	: Tarihsiz
ünv.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire
vr.	: varak
v.dğr.	: ve diğerleri
yay.	: Yayınları
yrs.	: Yersiz

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Araştırmamızda Musa Cârullah Bigiyef'in yazdığı eserlerden yola çıkarak hadis ve sünnet anlayışı saptanmaya çalışılmıştır. İslâmi ilimlerin birçok alanında çalışmaları bulunan Musa Cârullah'ın, özellikle hadis ve sünnet alanında farklı yaklaşımlar ortaya kolduğu görülmüş ve bu bakımdan yazar incelemeye değer bulunmuştur. Hadis alanına önemli katkılar sağlayacağı ve İslâm değerler algısının değişimine ışık tutacak bilgilerin varlığı göz önüne alınarak Musa Cârullah'ın hadis sünnet anlayışı araştırma konusu olarak seçilmiştir.

Hadis ilminde kronikleşen bazı yanlış algıların giderilmesi İslâm medeniyetinin daha iyi konuma gelmesi adına Müslüman âlimlere bazı görevler düşmektedir. Bu bağlamda İslâm bilginleri ortak zemide elinden geleni yapmaya çalışmış, fikirlerini serdetmiş ve onun uygulamalarına hizmet etmiştir. Özellikle de 19. Yüzyılda yaşamış Musa Cârullah'ın görüşleri, günümüz İslâm bilginleri tarafından hayli ilgi çekici bulunmuştur. Bu gün kullanılan bazı kavramların yazarın yaşadığı dönemde ilk defa dillendirildiği tespit edilmiş ve Cârullah'ın fikirlerinin bazı çalışmalara da ön ayak olduğu saptanmıştır. Bu bakımdan Cârullah'ın fikirleri ve geliştirdiği düşünceler araştırmaya değer görülmüştür.

2. Araştırmanın Kapsamı

Musa Cârullah'ın eserlerinden ulaşabildiklerimizin tümü tetkik edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber eserlerinden konumuzu ilgilendiren kısımları hadis ana bilimini ilgilendiren başlıklar halinde düzenlenip bazı kriterler altında tasnif edilmeye çalışılmıştır. Yapılan araştırmada Cârullah'ın İslâm âlimlerinden farklı olan yönleri tespit edilmeye çalışılmış ve özellikle hadis alanında geliştirdiği farklı düşünceler saptanmaya çalışılmıştır.

3. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışmamızda öncelikle eserlerinde Cârullah'ın düşüncelerini desteklemek için hangi kaynakları kullandığı belirtilecektir. Ardından bunlardan nasıl faydalandığını ve hangi çıkarımlara ulaştığını ortaya koyarak çalışma prensibi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kendisinin siyasi faaliyetleri ayrı bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir; bu yüzden hakkında çokça çalışma yapılan Musa Cârullah'ın telif ettiği eserlerden hadis ilmine yaptığı katkılar değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Cârullah'ın 100'den fazla eseri arasında özel olarak hadis ilmine telif ettiği eserler dikkate alınacaktır. Bu düzlemde o, 1910 yılında İmam Mâlik'in meşhur *el-Muvatta* adlı eserini, 1916 yılında da İbn-i Hacer'in *Buluğu'l Meram min Edilleti'l Ahkâm* adlı eserini şerh etmiştir. Ayrıca 1945 yılında *Kitâbu's-Sünne* adlı eseri kaleme almıştır. Bunlar içerisinde şerh mahiyetinde olmayan ve hadis ilmine özel olarak kaleme aldığı *Kitâbus-Sünne* adlı eseri ve ulaşabildiğimiz diğer eserlerden onun hadis anlayışı tahlil edilmeye çalışılacaktır.

BÖLÜM I

MUSA CÂRULLAH'IN HAYATI VE DÜŞÜNCE ZEMİNİ

1.1. Kazan Kültürü

Kazan ve Rus Tatarlarına baktığımız zaman idealleri doğrultusunda yaşayan ve açık olmayı seven insanlar olduklarını görmekteyiz. Tatarlar, “hukuk kuvvetle mahfuzdur” ve “hukuk verilmez alınır” kaidelerini hatırd tutarak haklarının korunması için büyük bir güce sahip olmak gerektiğinin farkına varmışlardır. Bu güce sahip olunmazsa Rusya’nın istibdatçılara mağlup olunacağını düşünmektedirler.¹ Bu ilandan yola çıkarak Tatar halkı “hukuk-ı medeniyet” konusunda bilinçlendirilir.

Rusya’da askerle halk arasındaki kavganın temeli menfaat kavgasıdır. Rusya’nın nüfusunun çok büyük bir kısmı ziraatla uğraşan halktan oluştuğu için arazi meselesi hayati bir meseledir. Rusya tarafından ilan edilen manifestoda zadeگانın arazilerine dokunulmadığı için sıkıntılar da daha da artmıştır. Tatarlar arasında da geniş topraklara sahip zadeگان ile ziraatçı olan halk arasında da benzer sıkıntılar vardır. El emeğiyle geçinen ve mağazalarda hizmetçilik eden, ticarethanelerde çalışanlarla aynı durumdaki Ruslar arasında birlikte hareket etme anlayışı doğar. Bu ikilik matbuat aleml olmak üzere başka alanlarda da kendisini gösterir.²

Rusya Tatarlarında bir ideal vardır ve bu ideal doğrultusunda yaşarlar, bunun için büyük fedakarlıklara katlanırlar. Tatarlar her şeyden mahrum bile kalsalar, mesleğini muhafaza ederler. Osmanlı Türklerinde yaygın olan mesleksizlik Rusya Tatarlarında yoktur. Tatarlar her şey hakkında açık olmayı severler. Anlaşılmaz sözleri, muğlak ifadeleri sevmezler. Açık fikirli olmayanlar da sevilmez Tatarlar arasında. Her şey bir tahlilden geçirilerek tatbiki dökülür, bu yüzden sonradan pişman olunacak duruma düşülmez. Bu tahlil ve düşünerek hareket etme yüzündendir ki Rusya Tatarları, Osmanlı Türklerinin otuz kırk yılda kat ettiğ i edebiyat sahasındaki gelişmişliklerine, on-

¹ Koçak, Ahmet, "Bir Medeniyet Merkezi Olarak Kazan-II. Meşrutiyet Dönemi Yayın Hayatında Kazan ve Kazanlı Düşünce İnsanlarının Rolü", Şehabettin Mercani ve Kazan Kültürü, Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, İstanbul 2014, Cilt I, s. 277.

² Koçak, "Bir Medeniyet Merkezi Olarak Kazan-II. Meşrutiyet Dönemi Yayın Hayatında Kazan ve Kazanlı Düşünce İnsanlarının Rolü", s.277.

on iki yılda ulaşmışlar, güzel eserler vücuda getirmişlerdir.³ Böylece bu idealler ve ifadeler doğrultusunda Musa Cârullah Bigiyef'in ideal ve görüşler bakımından nereden etkilendiği sonucu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Musa Cârullah, İslâm dünyasının son yüzyılda yetiştirdiği ender şahsiyetlerden biridir. Geniş fikirli ve yenilik taraftarı olan bu zat, dini ve içtimai meselelere getirdiği yeni ve orijinal yorumlarıyla büyük bir fikrî canlılık ve hareket uyandırmıştır. Cârullah aynı zamanda üretken bir yazar, gazeteci ve eylem adamıdır.⁴

O, zekası, muhakemesi, tahlil gücü, dini alimlere vukufiyeti, bazı konulardaki tepki çekecek kadar serbest ve özgün yaklaşımları ve samimiyeti ile dikkat çekmektedir. Hayatının önemli hatta en verimli olabilecek bir bölümü sürgünde geçmiştir. Buna rağmen o, heyecanından, ilme ve tefekküre olan düşkünlüğünden hiçbir şey kaybetmemiş izlenimi vermektedir. Düzensiz bir hayat yaşamanın onun çalışmalarına ve üretimine olumsuz yönde etki ettiği inkar edilemez. Ancak yine de o, bütün bunlara rağmen yapması gerekeni büyük ölçüde yapmayı başaramış bir şahsiyettir.⁵

Bu uğurdaki mücadelede yıllarca ailesinden, eşinden, vatanından ayrı kalarak yokluklar ve zorluklar içerisinde bir sürgün hayatı yaşamıştır. Her türlü teknolojik imkandan yoksun olarak, bir değil, birkaç ömre sığacak kadar eser bırakmıştır. İslâm dünyasının sıkıntılarını ve sancılarını derinden hissedip İslâm kültürünü yeniden ihya hareketine katılmış ve bu bağlamda pek çok konuda orijinal bakış açısı geliştirmiştir.⁶ Cârullah, akılcı, idealarına bağlı, çağa ayak uydurulması gerektiğini vurgulayan bir tutuma sahiptir.

1.2. Cârullah'ın Aile Yaşantısı

Musa Cârullah'ın ailesi, güney Rusya'da Penza ilinin Çımbar ilçesine bağlı Kikino köyünden gelmektedir. Musa Cârullah 1875 yılının Kasım veya Aralık ayında,

³ Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları: Tatarlar", *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*; Cilt: 3, Nr: 56, 15 Ramazan 1327/17 Eylül 1325, s. 60-62. Bkz. Sırat-ı Müstakim dergisinde hem Kazan'la hem de Orenbur'la ilgili özellikle Matbuat-ı İslamiye başlığı altında kısa haberler mevcuttur.

⁴Kanlıdere, Ahmet, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul Mart 2005, s. 5.

⁵ Bigiyef, Musa Cârullah, *Uzun Günlerde Oruç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 13.

⁶ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 14

Novo-Çerkassk köyünde dünyaya gelmiştir.⁷ Ama çocukluğu, bundan hemen sonra yerleştikleri kozmopolit ve oldukça canlı bir iş ve ticaret merkezi olan Rostov şehrinde geçmiştir. Buradaki Müslüman mahallesinin sakinleri köylerden hizmet ve ticaret için gelen kişilerden oluşuyordu ve bunlar daha ziyade arabacılık ve amelelikle uğraşıyorlardı. Eserlerinden bazılarında Musa b. Cârullah Rostofdanı şeklinde imza attığına bakılırsa, kendisini Rostovlu olarak gördüğü kesindir.⁸ Musa'nın babasının asıl adı Yârullah'tır. Ancak Musa babasını bu isim yerine, onunla aynı anlama gelen "Cârullah" adıyla anmış ve böylece soyadı olarak Cârullah ismini kullanmıştır.

Musa'nın kendisinden beş yaş büyük Muhammed Zahir adında bir kardeşi vardır. Muhammed Zâhir yazdığı romanlarla modern Tatar edebiyatının meşhur bir temsilcisi haline gelmiştir.⁹ Babasının ölümünden sonra, büyük kardeşi ve Musa'nın eğitimiyle anneleri Fatıma Hanım meşgul olmuştur. Fatıma Hanım çocuklarının eğitimine özen göstermiş, bu sayede her iki oğlu da, daha küçük yaşta Rusça öğrenmiştir. Dindar ve aynı zamanda okumuş bir kimse olan Fatıma Hanım, oğullarının hem dini hem de modern bir eğitim görmeleri için çalışmıştır.¹⁰ Sonuç olarak bu verilerden annesi Fatıma Hanımın bilinçli bir kadın ve çocuklarının eğitim-öğretim yaşantılarında oldukça katkı sahibi olduğu kanısına varılmaktadır.

1.3. Eğitim Yılları

Cârullah, ilk mektebi bitirdikten sonra annesi onu Rostov'daki Realniy Gimnazyuma vermiştir. Fakat o, buradaki tahsilini tamamlamadan annesi buradan alıp 1888'de Kazan'a göndermiştir.¹¹ Anlaşılan annesi onun dini açıdan iyi bir eğitim almasını istemiş, Rostov şehrinde böyle bir imkan olmadığından onu ağabeyi Zahir Bigi'nin gittiği Kazan'daki meşhur Göl Boyu (Kül Buyı) medresesine göndermiştir. Musa buraya 1888'de geldiğine göre; ağabeyi ile 2,5 yıl kadar aynı medresede okumuş demektir.¹²

⁷ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 23.

⁸ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, s. 24.

⁹ Bigiyef, Musa Cârullah, *Kavâid-i Fıkhiyye İslam Hukukunun Genel İlkeleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018, giriş kısmı.

¹⁰ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye İslam Hukukunun Genel İlkeleri*, giriş kısmı

¹¹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 29

¹² Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 29-30

1895'te dini ilimlerde derinleşmek ümidiyle Maverâünnehir taraflarına yönelen Cârullah büyük ümitlerle gittiği Buhara medreselerinde umduğunu bulamaz. Bununla beraber, ümidini tamamen kaybetmeyerek, sahalarında mütehassıs kimselerden ayrı ayrı dersler alır. Medresede okutulan fıkıh ve kelâm konularından ziyade felsefe ve matematik ilgisini çekmiştir. Öklid, Pisagor ve Arşimed'in matematiğini, Eflatun ve Aristo'nun felsefesini, daha sonraki felsefecilerden de Descartes ve Bacon'u okur. Matematik konusunda yazılan eserlerden bazılarını hocaları için Rusça'dan tercüme eder. Ondaki bu matematik tutkusu, daha sonraki fikrî gelişimini etkilemiş olmalıdır. Akla çok fazla önem vermesi, fikirlerde netlik, delillerde açıklık ve sağlamlık arama duyarlılığı bu tutkunun eseri olsa gerektir.¹³ Rus Tatarlarında görülen idealizm anlayışının Cârullah'ın kendi kişiliğine de yansıdığını söyleyebiliriz. Bunu Cârullah'ın açıklığa, netliğe ve sorgulamaya bu kadar önem vermesinin sebepleri olarak görebiliriz. Maverâünnehir'de 3-4 yıl kaldıktan sonra, Rostov'a döner, üniversiteye girmek için müracaatta bulunur, fakat Latince bilmediğinden kabul olunmaz. Cârullah, bu defa yeni ümitlerle, ilmi susuzluğunu gidermek maksadıyla diğer İslâm beldelerine yönelir. Önce İstanbul'a gelir. Burada mühendis mektebine (Teknik Üniversite'ye) yazılırsa da hemşehrisi Musa Akyiğitzade'nin tavsiyesiyle burayı bırakarak Mısır'a gider. Mısır'da bulunan ilim kurumlarındaki eğitimden de memnun kalmayan Cârullah, buranın fıkıh ve hadis alimlerinden özel dersler alır. Cârullah'ın bu arada Hicaz'a gittiğini, bir buçuk sene Mekke ve Medine'de kaldığını kendi yazılarından öğreniyoruz.¹⁴

On beş sene süreyle dolaştığı ülkelerde iyi bir eğitim bulamamasına karşılık, bu yerlerin kütüphaneleri onun dikkatini çekmiştir. Medreselerde okutulan kitaplara “taklit aşıyor” diye soğuk bakmasına karşın, kütüphanelerde “yüzyıllardır el sürülmeyen” İslâm eserleri ona cazip gelmiş ve ilgisini çekmiştir.¹⁵

1.4. Hayatının Son Dönemleri

1947 yılının Kasım ayı başlarında Ankara'ya gelen Cârullah on gün kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. 1947-1948 yılı kışını İstanbul'da geçirmiş ve 1948'in güzünde Mısır'a gitmiştir. Musa Cârullah, 28 Ekim 1949 tarihinde diyar-ı gurbette, on dokuz yıldır göremediği ailesine ve vatanına hasret bir şekilde vefat etmiştir. Hayatını

¹³ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 29.

¹⁴ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 31.

¹⁵ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 32.

dini ve vatanı için feda etmiş olan bu büyük İslâm mücahidi huzurevinde görevli bir-iki memur ile sadece iki Türk'ün iştirak ettiği cenaze namazından sonra Affî'deki Hidiviyye ailesinin Kraliyet Mezarlığı'ndaki ebedi istirahatgahına tevdi edilmiştir.¹⁶

Sonuç olarak Musa Cârullah'ın gerek hayat mücadelesi gerekse eserleriyle hem yaşarken hem de öldükten sonra pek çok tartışmalara konu olmuş, çalışkan, dürüst, dindar, vatansever, yüksek medeni cesarete, eleştirel ve özgür düşünceye sahip, büyük bir İslâm mütefekkeri olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷

1.5. Yaşadığı Dönemdeki Siyasi Sosyal Hayat

Cârullah'ın yaşadığı dönem, İslâm toplumlarının Batı toplumlarına göre bilimsel, siyasi, askeri ve iktisadi yönlerden çok geride kaldığı, tabiri caizse hemen her sahada Batı karşısında mağlup olduğu bir dönemdir. Bu durum, kendi döneminde yaşayan pek çok ilim ve fikir adamı gibi, onu da yenilginin sebeplerini aramaya ve bunlar için çareler üretmeye sevk etmiştir. Kendi alanı dini ilimler olduğu için, bu alanda tecdîd ve ıslâh için neler yapılması gerektiği üzerine kafa yormuş ve kendi şahsına münhasır bir üslup ve yöntemle bazı çözüm önerileri sunmuş, yeni yaklaşım arayışlarına girmiştir.¹⁸

Cârullah'ın yaşadığı dönem göz önüne alındığında modernize yaşamın İslâmi fikir ve idealarının çok ilerisinde olduğunu ve aynı zamanda müslümanların düşünce yapısının batıya karşı mağlup olduğunu göstermektedir. Bu sebeple o, kendini problemler karşısında çareler aramaya yöneltmiş ve çözüme götürecek bir takım yeni bakış açıları geliştirmeye çalışmıştır.

1.6. Düşünce Yapısı

Musa Cârullah'ın fikir ve bilim alanındaki çalışmalarını üç evreye ayırmak mümkündür:

¹⁶ Taymas, A. Battal, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1958, cilt II, s. 33.

¹⁷ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s. 33.

¹⁸ Ay, Mahmut, "Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'an Yorumlarına Dair Eleştirel Bir Tahlil", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 30, yıl: 2014, s. 10.

- Onun 1904 yılında hariçten Rusya'ya döndüğü tarihten başlayıp Bolşevik İhtilali'ne kadar olan 14 yıllık evre;
- Bu ihtilalin patlak vermesinden başlayıp Rusya'dan kaçmak zorunda kaldığı 1930 yılına dek süren, yani Sovyet rejimi altında geçen 13 senelik evre;
- Rusya'dan ayrılıp, öldüğü tarihe dek çeşitli ülkelerde geçirdiği ve çalıştığı 19 senelik evre. Bu üç evre 45 yıllık uzun bir fikri, ilmi çalışma devrini teşkil etmektedir.¹⁹

Musa Cârullah Rusya'ya döndüğünde memleket büyük bir karışıklık içindeydi. Onun Rusya'ya dönmesi birinci Rus ihtilalinin arifesine rastlıyordu. İslâm diyarlarını dolaşıp birçok meşhur ve bilgin müderristen ders aldıktan ve zengin kütüphanelerin raflarını karıştırdıktan sonra geniş dini ve dünyevi bilgilerle yüklü olarak henüz 28- 29 yaşlarında memleketine dönen Musa Cârullah, zengin bir muhite imam ya da meşhur medresede müderris olma imkânına sahip idi. Ancak o, bu yollardan hiçbirine girmeyip, Rostov'da annesinin yanında bir müddet kaldıktan sonra Petersburg'un yolunu tutmuş ve orada bilgi birikimini daha da genişletmek düşüncesiyle Hukuk Fakültesine devam etmiştir. 1905 ihtilali sırasında siyasi hareketlerle ilgilenmiş; 1906'da Petersburg'da çeşitli gazeteler çıkarmaya başlayan kadı Abdürreşit İbrahim ile işbirliği yapmış ve Ülfet gazetesine yazılar vermeye başlamıştır. Öte yandan, 1905-1906 yıllarında Rusya Müslümanlarının siyasi hareketlerine karışmış ve o sırada toplanan Müslüman kongrelerinde baş zabıt kâtipliği yapmıştır.²⁰

Musa Cârullah 1910 yılı Haziran ayında, Kuzey Kutbu'nda orucun, akşam, yatsı ve sabah namazlarının vakitlerini tespit konusunda isabetli bir fikre varabilmek için Lütfullah İshaki ile birlikte Petersburg'dan Finlandiya'ya gitmiştir.²¹

Cârullah, Rusya'ya döndükten sonra geçirdiği 7-8 yıl içinde Müslüman kurultaylarında başzabıt kâtipliğini hesaba katmazsak, cemiyette sorumlu bir görev almaktan her zaman kaçınmıştır. Ancak bu genel tutumundan bir istisna olmak üzere, 1910 yılında muallimlik görevini üstlenmiştir.²²

Musa Cârullah'ın fikir hayatının ikinci evresi Bolşevik Devrimi ile başlar. Hayatının bu evresinde neler düşündüğü üzerinde mülahaza etmek gerekir. Taymas'a

¹⁹ Taymas, Kazanlı *Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s.10.

²⁰ Taymas, Kazanlı *Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s.12.

²¹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye İslam Hukukunun Genel İlkeleri*, s. 24.

²² Taymas, Kazanlı *Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s.14.

göre onun kendine göre içtimai-siyasi düşünceleri, mülâhazaları vardı. O, başka bir yığın aydınlar gibi, Sovyet devrimini ve rejimini bir oldubitti olarak kabul edip kaçıp gitmektense milletle beraber bulunmanın daha hayırlı olacağını düşünüyordu.²³ O, bu sıkıntılı süreçte halkına faydalı olabilmek için “İslâmiyet Elifbası” ismiyle bir eser hazırlamıştı. Ancak bunu yazdırmaya muvaffak olamamıştır. Ufa kurultayından sonra da birçok toplantılarda okunmuş; nüshaları çıkarılıp İslâm memleketlerine dağıtılmış olan bu eserde bulunan 236 maddenin ilk altmış sekizi Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarına mahsus ise de, geriye kalan maddeler bütün İslâm ülkelerini ilgilendirecek niteliktedir. Bu eserin içindekiler müellifini Sovyet zindanlarında çürütmeye yeter mahiyette iken bir de buna o sıralarda Berlin’de yaşayan Sovyet düşmanı ve siyasi mülteci muharrir Ayaz İshaki’nin eser basılırken musahhihlik etmesi ve üstelik kendiliğinden birtakım gereksiz notlar katması işi büsbütün karıştırmıştır. Bunun sonucunda Musa Cârullah Petrograd’da tevkif edilip Moskova’ya götürülmüş ve hapse atılmıştır. Bu devirde Musa Cârullah küçük, fakat önemli bir eser kaleme almıştır. O da “Türkiye Büyük Millet Meclisine Müracaat” adlı eseridir.²⁴ Çanakkale Savaşı’nda kahramanlık gösteren Şanlı Türk askeri şerefine telif ettiği bu kitabın bütün gelirini de 1. Dünya Savaşı’nda şehit düşen Türk askerlerinin yetimlerine bağışlamış ve bütün bunları eserin kapağında ilan etmiştir.²⁵

Musa Cârullah’ın hayatının üçüncü ve son dönemi olan sürgün, hicret ve gurbet yıllarıdır. Bu dönemde hayatının tehlikede olduğuna kanaat getiren Musa Cârullah, 1930 yılının Kasım ayında, ailesini çetin ve zilletli azaplar içinde bırakarak Türkistan’a gitmiştir. Türkistan’daki dostlarının yardımıyla Afganistan’a sığınan Musa Cârullah Ortadoğu ülkelerini dolaştıktan sonra ertesi yıl bir daha Finlandiya’ya gitmiş ve orada bulunanların yardımıyla Berlin’e gelmiştir. Daha evvel yazılmış olan el yazmalarını ve çantasında taşıdığı kimi eserlerini burada bastırmıştır.²⁶

Musa Cârullah Berlin’deki yayım işine muhtemelen maddi imkânsızlıklar yüzünden devam edememiştir. Berlin’den ayrılmış, 1935-1937 yılları İran’da, Irak’ta ve Mısır’da geçirmiştir.²⁷ Kendisinin vaktiyle çok ehemmiyet verdiği “İslâm milletlerine” veya “İslâmiyet Elifbası” adlı eserini de Arapçaya yahut başka bir İslâmi şark diline

²³ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s.17.

²⁴ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s. 18-19

²⁵ Görmez, Mehmet, *Musa Cârullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 36.

²⁶ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s. 26, 30.

²⁷ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi* s. 30-31

çevirip yayımlamamış; belki de Sovyetlerde kalan ailesinin durumunu düşünerek siyasi faaliyette bulunmaktan sakınmıştır.²⁸

Musa Cârullah'ın görüşlerine etki eden başlıca iki fikir kaynağından söz edilebilir. Bunlardan birincisi, kendisinin doğup büyüdüğü çevreden gelmekte; diğeri ise Mısır ve Türkiye gibi İslâm memleketlerinden kaynaklanmaktaydı. Rusya Müslümanları arasında ıslah-reform hareketinin öncülüğünü yapan Abdunnasır Kursavi (1771-1812) ve Şihabeddin Mercani (1818-1889) gibi ıslahatçılar da Cârullah'ın fikrinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Cârullah'ın fikri kişiliğini Avrupalı Rusya ve oradaki Müslümanların kültür geleneği ile Ortadoğu'daki İslâmi reform anlayışları belirlemiştir. Bu ikilem, sürekli karşımıza çıkmaktadır. Bir tarafta doğup büyüdüğü kozmopolit bir şehir kültürü vardır; hayatının büyük bir kısmı Rostov, Kazan ve Petersburg şehirlerinde geçmiştir. Yine hayatının en uyanık yıllarını Petersburg gibi batılı bir ilim ve medeniyet merkezinde geçirmiştir. Cârullah'ın, yaşadığı Batılı şehir ortamı ve Rus kültürü ile olan yakın teması, onun dini düşüncelerine daha bir esneklik getirmiştir. Hiçbir zaman batı karşıtı veya Rus düşmanı olmayışını bununla açıklayabiliriz.

Cârullah, mektep ve medreselerin eğitim sorunları konusuna da temas etmiştir. *Ülfet* ve *el-Asrû'l-Cedid* sayfalarında bu konudaki önerilerini de dile getirir. Ona göre, Rusya Müslümanlarının en önemli meseleleri, mektep ve medreselerin ıslahı, içtimai, siyasi ve iktisadi yapıdaki çarpıklıkların düzeltilmesi, milli edebiyat, basın ve milli dil oluşturulması meseleleriydi. Bunların başında da şüphesiz medreselerin ıslahı gelmekteydi.²⁹

Bazı siyasi sebepler ve karışıklıklardan ötürü siyasi faaliyetler sona erince Müslüman alimler ve aydınlar yeniden kültür faaliyetleri üzerine yoğunlaşmışlardır. Cârullah da bu sırada medrese ıslahatı üzerine kafa yormaktaydı. Çünkü medreselerdeki dini eğitimden uzaklaşan talebelerin sayısı gün geçtükçe artmaktaydı. Ona göre medrese talebelerinin dinden uzaklaşmasının asıl sebebi, taklide dayanan eski tarz eğitim sistemiydi. Buna bir çözüm olmak üzere, talebelere canlılık ve heyecan verecek İslâm eserlerini yeniden ortaya çıkarmak gerektiğine kanaat getiren Cârullah bu düşünce ile

²⁸ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Cârullah Bigi*, s. 31-32.

²⁹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 185-186.

eski Arap düşünürü ve şairi Ebu'l-'Ala el- Ma'arri'nin divanından seçmeler yapmaya karar vermiştir.³⁰

Cârullah'ın fikri oluşumunda etkili olan ikinci bir kültür geleneği de yaptığı seyahatlerdir. Orta Asya, Hindistan, Mısır, Hicaz ve Suriye'deki ilmi gezileri, Müslüman doğu düşüncesinden, özellikle de o dönemde çok popüler olan dini ıslahatçı fikirlerden etkilenmesine sebep olmuştur. Arapça ve Farsçayı çok iyi biliyor olması da bu etkinin daha da derinleşmesini sağlamış olmalıdır.³¹

Bunun yanında, Musa Cârullah, sosyal hayattan ve modern ilimlerden haberi olmayan talebelerin dini ilimleri okumalarını büyük bir eksiklik olarak görür. İlahiyat alanında yazılan eserlerden birçoğu, bazı görüşleri reddetmeye çalışan bir anlayışla yazılmışlardır. Bu gibi eserleri okuyarak yetişen medrese talebelerinde düşmanlık duygusu gelişmekteydi. İslâm dünyasındaki eskilik taraftarlarının modern bilimlere ve eğitime iğrenerek bakmalarının sebebini buna bağlar. Ona göre, Rusya Müslümanlarının en önemli meseleleri, mektep ve medreselerin ıslahı, içtimai, siyasi ve iktisadi yapıdaki çarpıklıkların düzeltilmesi, milli edebiyat, basın ve milli dil oluşturulması meseleleriydi. Bunların başında şüphesiz medreselerin ıslahı gelmekteydi. Bu yolda atılacak ilk adımı mevcut ders kitaplarıyla derslerin değişmesinde görmekteydi. Hadis, tefsir, tarih, tabii bilimler ve matematik gibi derslerin medreselerde okutulmadığından, dolayısıyla, medrese talebelerinin, dünyevi ilimleri öğrenemediği gibi dini ilimlerin de sadece bir kısmını okumalarından yakınırdı. Sosyal hayattan ve modern ilimlerden haberi olmayan talebelerin dini ilimleri okumalarını büyük bir eksiklik olarak görür. Onun en çok önem verdiği şey, doğrudan doğruya Kur'ân araştırmalarına yönelmektir. Çünkü Kur'ân sadece camilerde, toplantılarda, kabirlerde ve sevap kazanmak için okunur hale gelmişti. Dini metinlerin anlamlarının unutulup sadece "kutsal" şeyler olarak algılanması onu rahatsız ediyordu.³²

Cârullah, Rusya Müslümanlarının ilmi ihtiyaçlarını ikiye ayırmaktadır: Modern ilimlere olan ihtiyaç, gerçek İslâmi ilimlerin öğrenilmesine olan ihtiyaç.³³ O, "İlim, sanayi, maarif gibi şeylerin öğrenilmesi yalnızca program ve düzenlemeler yapmakla olacak şey değildir" der. Bunun gerçekleşebilmesi için çok sayıda öğrencinin Rus

³⁰ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 49.

³¹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 186.

³² Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 192.

³³ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 192.

okullarına, Avrupa eğitim müesseselerine gönderilmesi gerektiğini söyler.³⁴ Aslında genel fikrine ve düşüncelerine bakacak olursak batı eğitimi ve İslâm'ın özündeki eğitimi dikkate aldığını ve ikisinin birlikte harmanlanması gerektiğini anlayabiliriz. Çünkü hem modern eğitime ihtiyaç vardır ki bu düşünce onun akılcı ve sorgulayıcı olmayı öngörmesinden kaynaklanmaktadır. Hem de İslâmi değerleri unutturmanın gerekliliğini vurgulamaktadır.

Musa Cârullah'ın en çok tartışılan görüşlerinden biri, Yüce Allah'ın rahmet ve merhametinin genişliğine dair iddialarıdır. Musa Cârullah, Allah'ın "Rahman" ve "Rahim" sıfatlarına dayanarak O'nun mutlak rahmetinin din ayrımı yapılmaksızın bütün insanları kapsayacağını, bu sebeple de Allah'ın rahmet kapısının bütün varlıklara en geniş şekilde açılması ve çeşitli gerekçelerle bu kapının insanlardan bir kısmının yüzüne kapatılmaması gerektiğini savunmuştur.³⁵

Dünyanın her tarafında inkılaplar olurken İslâm âleminin fikri durgunluk ve umursamazlık içinde olması onu çok rahatsız etmektedir. Bu yüzden, onun çabalarının merkezini oluşturan düşünce, İslâm dünyasını saran hastalığın çarelerini aramak olmuştur.³⁶ Geriliğin sebebini, İslâm âlimlerinin uzun bir zamandan beri taklitçilik yoluna girerek, akla ve tabiat kanunlarına aykırı inançların karanlığında kalmalarında görür. Ona göre babadan oğula taklit yoluyla naklonularak gelen, yalnızca kelimelerin tasdikinden ibaret olan ve sadece dilde kalıp insanın kalbine canlılık vermeyen inançlar "din" olamazdı.

Cârullah, Müslümanların taklit yoluna sapmalarından fıkıhçıları sorumlu tutarken, İslâm akidesinin saflığını kaybetmesinden de kelamcıları sorumlu tutar. Kelamcıları yüzyıllarca Müslümanların zihinlerini lüzumsuz, boş tartışmalarla işgal etmek, İslâm'ın sade ve saf olan akidesini karmaşık hale getirmekle suçlar. Daha da ileri giderek o, İslâm dünyasındaki ilmi çöküşü kelam ilminin yaygınlaşmasına bağlar.³⁷

Musa Cârullah, öngördüğü akılcılığın aslında İslâmiyetin özünde olduğu inancındaydı. İslâmiyetin akla büyük önem verdiğini sürekli vurgular. Ancak sonraki fıkıhçıların, İslâm'ın genişliğini, kendi koydukları hükümlerle darlaştırdıklarını ileri sürer. Mevcut mezheplerden birine körü körüne bağlanmayı akıl hürriyetinin anti-tezi olarak görür. O, "Mezheplerin hiçbirisi insanların mutluluklarına engel olmak üzere,

³⁴ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 192.

³⁵ Bigiyef, *Kavaid-i Fıkhiyye*, İslam Hukukunun Genel İlkeleri, s. 32.

³⁶ Bigiyef, *el-Lüzûmiyyât*, s. 3

³⁷ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 201.

akıllarına, fikirlerine kayıt olmak üzere tedvin kılınmamıştı. Fıkıh mezheplerini öyle telakki edersek, günah bize ait olur” der.³⁸

Musa Cârullah bir taraftan İslâm dininin dinamik hüviyetine ve hamleci karakterine dikkat çekerken diğer taraftan da Hz. Muhammed’in en son peygamber olarak gönderilmesi ve onunla nübüvvetin sona ermesinin insan aklının rüste erdiği, velayet, ehliyet ve ihtiyar yetkisini kazandığı anlamına geldiğini, böylece de artık insan aklının çeşitli vasi ve velilerin himayesinden azat kalabileceğini ifade etmiştir.³⁹

Musa Cârullah tek taraflı ve tek yönlü düşünen biri değildir. Onun fıkıh, kelim, İslâmi ve modern ilimlerin yanısıra tasavvufa da eğilimi olduğunu belirtmek mümkündür. İslâmi kaynak olarak sadece Kur’ân ve Sünnet’i tanıyan ve bunların teviline dahi şiddetle karşı çıkan Cârullah’ın bu yaklaşımıyla sufilere olan aşırı düşkünlüğü birbiriyle çelişir görünmektedir.⁴⁰

Bunların yanısıra, akıl ve sezgi konularında da iddiaları ve görüşleri mevcuttur. Cârullah, “aklı esas alan biri olmasına rağmen, sezgi (keşf, ilham) yoluna da önem verir. Zaten sezginin, bir yönüyle aklın en ileri aşaması olduğu görüşündedir.” Akıl ve sezgiyi bu şekilde uzlaştıran Cârullah’ın övdüğü tasavvuf, İslâm’ın ilk asırlarındaki tasavvuftur. Sonraki yozlaşmaların olumsuzluğunu da daima vurgular.⁴¹

Musa Cârullah, Rusya Müslümanları arasındaki kadın meselelerine de değinmiştir. Cârullah’ın zihnini en çok meşgul eden konulardan biri de Müslüman kadının toplum içindeki yeri idi. Müslüman kadının sosyal hayatın dışına itilmesinden rahatsızlık duymakta ve eserlerinde bu durumun düzeltilmesi çarelerini büyük bir kararlılıkla ele almaktaydı. Kadın meselesi o dönemde İslâm dünyasının birçok yerinde yoğun bir şekilde tartışılmaktaydı. Cârullah, bu konuda yazılanların çoğunun örtünme meselesi, kadınların yaratılış ve akıl bakımlarından eksik olmaları, fitne korkusu gibi kadınları aşağı ve tehlikeli olarak gören yaklaşımlardan ibaret olmasından yakındır.⁴²

³⁸ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 196, 198, 199.

³⁹ Bigiyef, *Kavaid-i Fıkhiyye İslam Hukukunun Genel İlkeleri*, s. 31.

⁴⁰ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 205-207

⁴¹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 208

⁴² Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 208; Ayrıca bkz. Bigiyef Musa Cârullah, Kur’an-ı Kerim Ayet-i Kelimelerinin Nurları Huzurunda Hatun, Berlin: Yayınlandığı yer belirtilmemiş, 1933, s. 82. (Bundan sonra, bu eser Hatun olarak zikredilecektir.). Ayrıca, Musa Cârullah’ın kadın konusundaki görüşlerini ele alan bir yüksek lisans tezi yapılmıştır: Bkz. Semre Ulaş, “Musa Cârullah’ın “Hatun” Adlı Kitabı Işığında İslam Kadını”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

Bunların yanısıra, Musa Cârullah İslâmiyette kadın hakları konusuna da değinmiştir. Kadınların eve kapatılması, aşağı görülmesi, eğitimsiz bırakılmaları ve günah kaynağı olarak görülmesinin hep bu yanlış din anlayışından kaynaklandığını savunur. İslâmiyetin ilk dönemlerinde kadının yüksek bir mevkiye sahip olduğunu, ancak sonraki asırlarda dar görüşlü fakihlerin, cahil hocaların ve vaizlerin marifetiyle bugünkü duruma getirildiği görüşündedir.⁴³

Musa Cârullah'a göre, insan olmak sıfatıyla, kadın ile erkek birbirine eşittir ve bu sebeple de hukuk açısından söz konusu iki cins arasında tam bir eşitlik vardır. Kadının insan hayatının başlangıcı ve kaynağa olduğunu, bütün insanlığın hayatının onların rahimlerinde başlayıp kucaklarında devam ettiğini, bir toplumda kadın sefil ise o toplumun da rezil olacağını söyleyen Musa Cârullah, kadının şeref ve namusunun onu perde arkasında sokarak değil, ancak tahsil ve terbiye ile korunabileceğini; örtünmenin "avret terbiyesi" olarak değil, bilakis "hürmet hicabı, şeref ridası ve ismet şiarı" olmak sıfatıyla farz kıldığını belirtir. Şayet iffeti koruma konusunda mutlaka bir tedbir almak gerekiyorsa erkeklerin gözlerine nikap, kalplerine edep ve dillerine ceza vermek gerekeceğini sözlerine eklemiştir.⁴⁴

Musa Cârullah, birçok alanda görüşünü ve yorumunu dile getirmiş ve birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan biri de kadınların mirası meselesidir. O, kadınların mirastan yarım hisse almalarının, Kur'ân'ın indiği dönemdeki toplum düzeninin mantığı içinde adaleti sağlamaya yönelik bir uygulama olduğunu ileri sürer. Sosyal hayatın esasları değiştirilip kadınların vazifeleri de ona göre yeni bir konum aldığında kadınların miras hisselerinin erkeklerin hisseleri kadar, hatta fazla da olabileceğini söyler.⁴⁵

1.7. Musa Cârullah'ın Fikir Hayatının Gelişmesinde Etkisi Olan Etkenler

Musa Cârullah'ın fikir hayatına, düşünme yetisine, eserlerine ve idealarına bakacak olursak gerek kadın hakları, gerek modern ve İslâmi eğitim açısından birçok konuda çağının çok ilerisinde ve modern bir düşünce yapısına sahip olduğunu idrak

⁴³ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 220.

⁴⁴ Bigiyef, *Kavaid-i Fıkhiyye*, s. 32-33.

⁴⁵ Bigiyef, *Kavaid-i Fıkhiyye*, s. 96-99.

edebiliriz. Bununla birlikte, aldığı eğitim, yaşadığı çevre doğrultusunda fikir yaşantısında etkili olan kişileri de inceleyebiliriz.

Genel olarak fikir hayatına ve fikirlerinin oluşmasında önemli rol oynayan etmenlere baktığımızda bazıları kabul görürken bazıları ise tartışmaya neden olmuştur. Musa Cârullah'ın fikirleri, hem Rusya Müslümanları hem de Osmanlı âlimleri ve entellektüelleri nezdinde pek çok tartışmaya neden olmuş ve gerek kişiliği gerekse fikirleri hakkında lehte ve aleyhte pek çok yazı kaleme alınmıştır ve yerilmiştir.⁴⁶

Cârullah'ı, İslâm geleneği içerisinde ıslahatçı ve yenilikçi ilim adamları içerisinde değerlendirmek mümkündür. Onun ıslahatçılığında, İslâm toplumlarının hemen her yönden geri kalmışlıklarının etkisi olduğu gibi, bazı ilim adamlarının yaklaşımlarından etkilendiği de anlaşılmaktadır. Mesela taklide karşı tutumunda ve akılcılığında Mısır'da iken kendisinden bizzat ders aldığı Muhammed Abduh'un görüşlerinin etkisinin olduğu muhakkaktır. Ayrıca, Cârullah'ın kadim ulema arasında fikirlerinden en çok etkilendiği kişi, belki de, Muhyiddin İbnu'l- Arabi olmuştur.

Her ne kadar kitaplarında kendisinden söz etmese de, şer'i nassların anlaşılmasında makasıdı esas alan Ebu İshak eş-Şatibi de hiç şüphesiz onun etkilendiği kimselerdendir.⁴⁷

Yine bazı ilhadi/heterodoks görüşleriyle dikkat çeken meşhur şair Ebu'l-Ala el-Maari de onun üzerinde ciddi etkiler bırakmıştır. Öyle ki, hemen her kitabında ondan beyitler naklettiği görülmektedir. Musa Cârullah, Müslüman toplumların ictimai, hukuki ve felsefi meselelerine, dışarıdan mülhem fikirlerin etkisiyle değil, "içeriden" ve "yerli" bir bakış açısıyla akmak gerektiği kanaatindedir.⁴⁸

Bunun yanında, İsmail Gaspıralı da Cârullah üzerinde etkili olmuş olmalıdır. Zira Gaspıralı'ya göre, ıslahın manası Müslüman kalarak batılılaşmaktır. Bu anlamda her ikisi de ıslahın muhtevasında uyuşmaktadırlar. Ayrıca, Gaspıralı gibi Cârullah da eserlerini bütün Türk dünyasının anlayabileceği bir dille yazmaya gayret ediyordu.⁴⁹

Dil konusunda, çağdaşı olan bir kısım Tatar aydınlarının aksine, İsmail Gaspıralı'nın yolunu takip etmiş ve bilinçli olarak ortak bir Türk dili oluşturulması için

⁴⁶ Ay, *Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'an Yorumlarına Dair Eleştirel Bir Tahlil*, s. 10.

⁴⁷ Ay, *Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'an Yorumlarına Dair Eleştirel Bir Tahlil*, s. 11.

⁴⁸ Ay, *Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'an Yorumlarına Dair Eleştirel Bir Tahlil*, s. 12.

⁴⁹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 186-187

gayret göstermiştir. Onun Türkçesi bazı doğu ve güney Türk şivelerinden alınma kelimelerle karışık bir şekilde Türkiye Türkçesidir.⁵⁰

1947 yılının Kasım ayı başlarında Musa Cârullah Ankara'ya gelmiş ve on gün kalıp İstanbul'a dönmüştü. 1947-1948 yılı kışını İstanbul'da geçirmiş ve 1948'in güzünde Mısır'a gitmiştir. Musa Cârullah 28 Ekim 1949 tarihinde gurbette ailesine ve vatanına hasret bir şekilde vefat etmiştir.

Sonuç olarak Musa Cârullah gerek hayat mücadelesi gerekse eserleriyle hem yaşarken hem de öldükten sonra pek çok tartışmalara konu olmuş çalışkan, dürüst, dindar, vatansever, yüksek medeni cesarete, eleştirel ve özgür düşünceye sahip, büyük bir İslâm mütefekkeri ve mücahididir.⁵¹

1.8. Eserleri

Musa Cârullah'ın fikirleri hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, öncelikle eserlerinin ve makalelerinin doğru bir şekilde tespit edilmesi ve bilinmesi gerekmektedir. Yazdıklarını değişik şehirlerde bastıran Cârullah'ın eserleri hakkında geniş bilgiler oluşmuştur. 1905 yılından 1935 yılına kadar yazdığı önemli eserlerinin hepsi Tatar Türkçesiyledir. 1905-1917 yılları arasında çok faal bir dönem geçirmiş, eserlerinden çoğunu bu sırada kaleme almıştır. Ancak, Sovyet rejiminin kısıtlamaları sebebiyle, 1918-1930 arasında (Berlin ve İstanbul'da bastırdığı iki eser dışında) hiçbir eser yayınlamamıştır. 1935'ten sonra yayınladığı eserlerininse tamamı Arapçadır. Musa Cârullah hemen hemen her alanda eser verebilen bir yazardı. İslâmi ilimler dışında siyasi, içtimai ve felsefi sahalarda da birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- 1907 yılında Kitabü'ş- Şatıbiyye adlı eserini yayınlamıştır. Bu kitabın amacı, medreselerde gereken önemin verilmediği Kur'ân ilimleri alanındaki boşluğu doldurmaktır. Önsözde medreselerde Kur'ân ilimlerine önem verilmediğinden, daha çok nahv, sarf, belağat gibi Kur'ân'ın saece dil yönüne ait ilimlerin okutulmasından yakındır.⁵²

⁵⁰ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 187.

⁵¹ Taymas, *Musa Cârullah Bigi*, s. 33.

⁵² Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 51.

- Kur’ân ve Mushaflar Tarihi: Bu kitap Musa Cârullah’ın neşrettiği ilk kitaptır.
- 1916 yılında yayınladığı “Zekât” adlı eser. Bunda, faiz muamelelerini, ribâ ve İslâma göre banka meselelerini büyük bir vukufiyetle ele alır.⁵³
- Uzun Günlerde Oruç: Cârullah, bu kitabında, asıl konu olan oruç ibadeti ve oruçla ilgili meseleleri derinlemesine tartışmakta yeri geldikçe nesih, namaz vakitleri, Hz. Âdem’in yaratılışı, yeryüzünde hayatın başlangıcı gibi meseleler yanında, İslâm medeniyetinin temel problemleri, kadın konusuna Müslümanların yaklaşımı, ahlaki çöküşün ve geri kalmışlığın temel sebepleri gibi sosyal problemler üzerinde de durmaktadır.⁵⁴
- Büyük Mevzularda Ufak Fikirler: Musa Cârullah’ın kendisi gibi Kazan’da yetişip büyüyen alim ve mütefekkir Ziya’eddin Kemali’nin *Dini Tedbirler* adlı eserine reddiye olarak kaleme aldığı polemik türü bir eserdir. Musa Cârullah bu eserinde kendi zamanının güncel tartışmalarından İslâm kelamının en ciddi meselelerine kadar pek çok konuya değinmektedir.⁵⁵
- “Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslâmiyye. Daha çok medreselerin ıslahı hakkındadır. Rusya medreselerinde okutulan dersler, kitaplar ve usûl-i kadimin niteliği konusunda çok önemli bilgiler içeren bu eserinde, taklit geleneğini ve kelamcıları eleştirmekte, aklın önemini vurgulamakta, bunları yazarken hep Ebu’l- Alâ el-Maarri’nin fikirlerine atıflar yapmaktadır.
- İfâdâtü’l- Kirâm. Medresede ders kitabı olur düşüncesiyle, İbn Hacer’in *Bülûgu’l-Meram min Edilleti’l-Ahkâm* adlı eserini açıklamak amacıyla yayınladığını ifade etmektedir.⁵⁶
- İslâm Şeriatının Esasları: Musa Cârullah Bigiyef’in yirminci asır İslâm tecdid hareketi için geliştirdiği projenin bir parçası olarak kaleme aldığı, hacmi küçük, muhtevası büyük bir çalışmadır.
- Kur’ân’ın Türkçe Tercümesi: Musa Cârullah, “Büyük Millet Meclisine Müracaat” adlı eserinde Kur’ân-ı Kerimi sâde Türk lisanı ile tercüme ettiğini kabul

⁵³ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, s. 92.

⁵⁴ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 17-18.

⁵⁵ Bigiyef, Musa, *Büyük Mevzularda Ufak fikirler*, Hazırlayan Musa Bilgiz, Avrasya Yayınları, Ankara 2001.

⁵⁶ Kitabın kendisine ulaşamamıştır. Ancak bir tanıtım yazısı sayesinde hakkında bilgi edinebildik: “Takriz” , Şûrâ, cilt 2, sayı 17 (1 Şubat 1909), s. 88.

kılınırsa Millet Meclisi şerefine neşredeceğini ifade etmiştir. Ancak bu tahakkuk etmemiştir. “Halk Nazarına Bir Nice Mesele” adlı eserinde “Tercümede benim esaslarım” başlığı altında mealin tanıtımını yapmıştır.⁵⁷

- Halk Nazarına Bir Nice Mesele: İslâmiyetin istikbali, iman amek ilişkisi, İslâm dünyasının gerileme sebepleri, Kur’ân tercümesi, usulculere muhalefetim ve Türk dili ve edebiyatı başlıklarını taşıyan beş ayrı makaleden ibarettir. 93 sayfa olan eser 1912 yılında Kazan’da basılmıştır.⁵⁸

- Kitabı’s-Sünne: Orijinal eser özelliğini taşıyan bu kitabı, 1945 yılında Bhopal’da basılmıştır. Hindistan’da zuhur eden “Ehl-i Kur’ân” fırkasına reddiye olarak yazılan bu kitap, daha çok sünnetin İslâmdaki yeri üzerinde durmaktadır.⁵⁹

- Hatun: Musa Cârullah’a göre, her şeyden önce, kadın ile ilgili sorunlar, kadın hakkında oluşan yanlış düşünce ve telakkiler, sadece Şark toplumlarının yahut sadece İslâm toplumlarının sorunu değil, bitik insanlığın sorunudur. Zira kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılığın toplumsal ve kültürel bir farklılığa dönüştürülmesi, bin yılların ötesinden günümüze intikal eden, zamana ve değişime karşı en dayanıklı bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰

- Kur’ân ve Mushaflar Tarihi: Musa Cârullah’a göre Kur’ân-ı Kerim, insanoğlunu dünya ve ahiret hayatında mutlu ve mesut kılmak isteyen İslâm dininin aslı ve esasıdır. Bu sebeple de Müslümanların yapması gereken en öncelikli iş, Kur’ân’ı Allah’tan Hz. Peygambere’e geldiği şekliyle korumak eksiksiz ve hatasız bir biçimde onun okunma ve yazma vecihlerini muhafaza etmek ve onunla ilgili ilimleri tüm ayrıntılarıyla öğrenmek ve öğretmektir.⁶¹

⁵⁷ Görmez, Mehmet, *Musa Cârullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 199.

⁵⁸ Görmez, *Musa Cârullah Bigiyef*, s. 204.

⁵⁹ Görmez, *Musa Cârullah Bigiyef*, s. 206

⁶⁰ Bigiyef, Musa Cârullah, *Hatun*, Hazırlayan Prof. Dr. Mehmet Görmez, 7. Baskı Otto Yayınları, 2017 Ankara. s. 206.

⁶¹ Musa Cârullah, Bigiyef, *Kur’an ve Mushaflar Tarihi*, Hazırlayan Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s. 9.

BÖLÜM II

MUSA CÂRULLAH'IN İSLAM VE NÜBÜVVET HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

2.1. İslâm Hakkındaki Görüşleri

2.1.1. İslâm Dininin Konumuna Yaklaşımı

İnsandaki din duygusunun en yüce duygu olduğunu düşünen Cârullah gerçek din duygusunun insanın içine ruhuna işlediğini ve bu duygunun insanın içinden milletin ruhuna yansıdığını şu kelimeler ile ifade etmektedir. “*Din insanın ruhaniyeti (manevî alanda) yönünden ilerlemesinden ibarettir. İnsan hayatında en esaslı ve en etkili ruh, din ruhudur. Bir milletin dini o milletin tabiatıdır*”.⁶² Cârullah'ın göre atadan taklit yoluyla gelen, nakledilen ve dilde tekrar edilip durulan kelimeler insanın kalbine hayat veremez, asla din olamaz ve böyle bir taklitle oluşan dini anlayış milletin ruhunu bozar. Bu açıklamalarıyla Musa Cârullah İslâm dininin gelişim düzeyini saptamaya çalışmış, gelişim düzeyinin insanlık medeniyeti ile ilişkisini gözler önüne sermeye çalışmıştır.

2.1.2. İslâm Şeriatı'nın Konumu ve Medeni Toplum İdeali

Musa Cârullah'ın İslâm şeriatının nerede durduğuna dair fikrini bilmemiz için bu konuda özel olarak ele alınmış “*İslâm Şeriatının Esasları*” kitabı ele alınmıştır. İslâm şeriatının esaslarının özeti mahiyetindeki bu kitap, yazmış olduğu risalelerinin ana fikri niteliğindedir.

Musa Cârullah mevcut düzenin yani siyasi inkılabın değişmesi ile birlikte içtimai inkılabın da gerçekleşeceğini düşünmektedir. Yapılan siyasi devrim ile beraber kurulan yeni düzende yapılacak hukuk ve düzenlemeler ile birlikte içtimai (sosyal) inkılap da oluşacak ve şeriata uygun inkılaplar ve yeni düzenin oluşması ile beraber İslâm fıkhnının da değişmesi gerçekleşecektir. Şariat ve onun sağladığı düzen, toplumun her alanına sirayet ederse İslâm'ın yaşanması ve İslâm fıkhnının yaşaması güzelleşecektir. Kur'ân'ı Kerim ve Nebevi Sünnet de tüm mükemmelliği ile medeniyet dünyasına ancak bu şekilde çıkabilir. İslâm dini de hak ettiği izzet ve şerefe bu sayede

⁶² el-Ma'arrî, Ebu'l-Alâ, *el-Luzûmiyyât*, şerheden: Musa Cârullah Bigiyef, Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan: Nevzat H. Yanık - Ali Utku, Şeref Matbaası, Konya 1907, s.37.

kavuşur.⁶³ Buna göre o, İslâm dünyasında yaşanan yanlışların İslâm dinin uygulanmasındaki yanlışlardan kaynaklandığını düşünmektedir.⁶⁴

İnsanlık tarihinin gelişimi ile İslâm dininin gelişimini paralel olarak gerçekleştiğine inanann Cârullah’a göre İslâm şeriatı diğer şeriatların tamamlanış en mükemmel halidir.⁶⁵ İnsanlık bugünkü medeniyet seviyesine önceki ümmetlerden miras kalan şeriatlarla gelmiştir. Tabiatın kullanılması hayat kurallarının konulması Allah’ın kudreti ve peygamberlerin eğitimi sayesinde gerçekleşmiştir. İnsanın bugüne kadar bildiği her şey Allah tarafından öğretilmiştir. Nitekim bu hakikat Alak suresinde “*Yaratan Rabbinin adı ile oku! O, insanı bir aşılanmış yumurtadan yarattı. Oku! İnsana bilmediklerini belleten, kaleme (yazmayı) öğreten Rabbin, en büyük kerem sahibidir.*”⁶⁶ ifadesiyle yer bulmaktadır.⁶⁷

Musa Cârullah’a göre her zamanın ve her milletin hakkaniyete dayalı tüm şeriatleri semavi ve ilahi şeriatlerdir. O, her toplumun adalete ve hakkaniyete dayanan yasalarının ilahi kudret eliyle oluşturulduğunu düşünmektedir. İlahi kudret eliyle tedvin edilmesinin ise peygamberler tarafından oluşturulan vahiy yoluyla veya önceki yaşamış bilge kişilerin öğretileriyle derlenmiş hikmet yoluyla da gerçekleştiğini ifade eder. Her medeni milletin şeriatının Allah ile insanların sözleşmesi olduğunu dile getirmekte ve bu düşüncesini “*Her millet için mutlaka bir uyarıcı bulunmuştur.*”⁶⁸ ve “*Her toplumun bir rehberi (uyarıcısı) vardır.*”⁶⁹ ayetleriyle delillendirmektedir.

Şeriatlar ilahi sözleşmelerdir. Her medeni milletin şeriatı ister bilge kişiler tarafından oluşturulan hikmet olsun isterse peygamberler vasıtasıyla bildirilen risalet olsun ikisi de ilahidir ve Allah’ın insanlarla olan sözleşmesidir.⁷⁰ İnsanın, Allah ile olan sözleşmesini kabul ettiği şu ayeti kerimeler beyan etmiştir. *Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de, onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim ve çok cahildir.*⁷¹ İlahi sözleşmeye

⁶³ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları, Sabiteler ve Değişkenler*, Otto yayıncılık, Ocak 2017, Kur’an-ı Kerim’in Hürmeti Huzurunda, s.29 (Bu eser esaret gecelerinin son günlerinde tamamlanmış ve büyük inkılapta sonra kitap piyasasında yerini almıştır 1917.)

⁶⁴ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*, s.29.

⁶⁵ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*, s.37.

⁶⁶ Alak 96/1-5

⁶⁷ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları, Sabiteler ve Değişkenler*, 32.

⁶⁸ Fâtır 35/ 24

⁶⁹ Ra’d 13/7.

⁷⁰ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*, s.33.

⁷¹ Ahzâb 33/ 72.

konu olan şey hayat ile ilgili konularda istikamet yani hidayet toplumsal konularda ise hakkaniyet ve adalet görevleri ile ilgili her şeydir.⁷²

Şeriatın kanunları, toplum içerisinde bilge kişiler tarafından oluşturulmuş hikmet de olabilir, peygamberler tarafından tebliğ edilen risalet de olabilir; ikisi de şeriatın hükümleri içerisinde ve ikisi de ilahi olma sıfatına dâhildir. Bu duruma göre toplum içerisinde hakkaniyete ve ahlaka dair her bir görev yüce Allah için bir ibadet hükmündedir. Zulüm, hıyanet ve ahlak dışılık her bir nevi durum ise Şeytan'ın aldatması, insanların Şeytan'a ibadetleridir. İlahi kudret hiçbir ümmeti, milleti, asrı ihmal etmemiş ve bu hususta “İnsan kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?”⁷³ “Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”⁷⁴ ayetleri ile bu gerçek açıklanmıştır.

Şeriatlar ilahi tekâmül kuralına göre milletlere ve zamanlara göre gelişerek bugünkü halini almıştır. İslâm şeriatı önceki ümmetlerin şeriatlarını, kanunlarının saf cevherlerini, güzel esaslarını alarak, onların eksikliklerini tamamlayarak şeriatların en güzel nüshası olarak insanlık âlemine rahmet olarak gelmiştir.⁷⁵

Musa Cârullah, tüm zamanların bu güne kadar kullandığı şeriatlerin özlerinin İslâm şeriatı ile kemale erdiğini ve insanlık tarihinde kullanılan şeriatların ilahi kökenli olduğunu ilahi sünnet ile tanımlarken şu kelimelerle ifade etmiştir: “Nebilerin lisaniyla, bilge kişilerin hikmetiyle asırlar boyunca ta’lim edilen hukukların, maksatların, esasların, vazifelerin her biri, tamamıyla ve kemaliyle mukaddes ilahi sünnet olma sıfatıyla, İslâmiyetin esaslarından kabul edilmiştir. İslâmiyet’in öğretisi, içtimai hakikatlerin ve hukukların her biri ile tezyin edilmiştir (bezenmiş).”⁷⁶

2.1.3. İslâm Ümmetinin Konumu

İslâm ümmetinin birliğine özel bir önem atfeden Cârullah, bu düşüncesini “Sonra kitabı, kullarım arasından seçtiklerimize miras bıraktık.”⁷⁷ ayeti ile delillendirmiştir. Kur’ân-ı Kerim Hz. Peygamberin hem kendi ümmetine hem de bütün insanlığa bıraktığı en büyük mirastır. Bu mirasın ayette “seçtiklerimize” miras kalması ise “İslâm ümmetine” yani “ehli sünnete” miras kaldığını düşünmektedir. Musa

⁷² Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*, 33.

⁷³ Kıyâme 75/36.

⁷⁴ Mü’minün 23/ 115.

⁷⁵ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*, 33.

⁷⁶ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*, 37.

⁷⁷ Fatır 35/32.

Cârullah'ın sünnet derken aslında kastettiği “ehli sünnet vel cemaat”teki sünnettir. Ona göre sünnet bilinen tanımların dışında yaşayan sünnet anlamında, toplumu ilgilendiren insanlık yararına olan tüm uygulamalar anlamındadır.⁷⁸

Allah, kitabını Hz. Peygamber'den sonra onun ümmetine miras bırakmıştır. İslâm Ümmeti, Allah'ın seçmesi (istîfa), peygamberin eğitimi ve arındırması (tezkiye) sayesinde rüşdüne erince, risâlet görevini taşımaya ehil ve müstahak, masum bir ümmet haline gelmiştir. Bu gün İslâm risaletini diğer ümmetlere taşıyan, hem Allah'ın kitabını hem de yüce peygamberinin sünnetini elinde bulunduran, İslâm ümmetinin kendisidir.⁷⁹ Bu hakikati “*Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...*”⁸⁰ “*Eğer dileyseydik, içinizden yeryüzünde yerinize geçecek melekler yaratırdık.*”⁸¹ ayetleri açıkça ifade etmektedir.⁸²

Allah diledi ve yarattı; yani beşerden herhangi bir topluluğa melek peygamber göndermedi ama melekleri beşerden bazı kimselere elçi olarak gönderdi. Hz. Peygamberi bütün âlemlere ve kendi ümmetine rahmet olarak gönderen Allah'tır. Allah'ın peygamberine verdiği her türlü fazlı ve keremi ümmetine miras kalmış, ümmetin kalbi ve aklı onun sahip olduğu vasıflarla bezenmiştir. Nitekim “*Allah'ın boyası ile (bezenin) Allah'ın boyasından daha güzel kimin boyası olur? Biz ancak O'na kulluk ederiz...*”⁸³ ayeti bunu ortaya koymaktadır. Allah Teâla, yüce peygamberlerini kendi katından kemal sıfatları ile donatmış, her türlü fazlı ve keremini kendisine bahşetmiştir. Kendisi henüz hayatta iken ümmeti de aynı vasıflara sahip olmuş, aynı boya ile boyanmıştır. Buradaki boya, ânî, hızlı değişim ve gelişimdir. İslâm ümmeti her türlü kemâl vasıf ve fazilet, bütün hak ve sorumluluklarda kendi peygamberi ile müşterektir. Allah, peygamberine verdiği her türlü fazlı ve nimeti ümmetine de vermiş, Allah'ın arşından kerim peygambere nazil olmuş her şey ümmetine de inmiştir. İslâm ümmeti, Hz. Peygamber hayatta iken, sahip olduğu her kemal vasfa sahip olmuştur, vefatından sonra da bunlar kendisine miras kalmıştır. Kur'ân'ı Kerim, Hz. Peygamber için zikrettiği her nimet ve fazileti ümmeti için de zikretmiştir.⁸⁴

⁷⁸ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 7.

⁷⁹ Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*, 33.

⁸⁰ Âl-i İmran 3/110.

⁸¹ Zuhruf 43/60.

⁸² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 67.

⁸³ Bakara 2/138.

⁸⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 67.

Musa Cârullah Hz. Peygamber'in özelliklerini Allah'ın ona bahşettiği özel konumu Kur'ân'ı Kerim ayetlerine dayandırarak şu şekilde sıralamıştır. Bu sıfatları ilgili ayetleri zikrederek dile getireceğiz.

Hız. Peygamber'in insanlara rahmet olması: “*(Resulüm) Biz seni ancak âlemlere râhmet olarak gönderdik.*”⁸⁵ ayeti Hız. Peygamber'e hitaptır. “*Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.*”⁸⁶ ayeti de ümmetine hitaptır.⁸⁷

Allah'ın Hız. Peygamber'e olan nimetini tamamlaması: “*...Allah sana olan nimetini tamamlar...*”⁸⁸ âyetiyle ifade edilmiştir. “*...Bugün sizin dininizi kemale erdirdim ve üzerinize olan nimetimi tamamladım...*”⁸⁹ ayeti ise kıyamete kadar gelecek bütün ümmete ait olan nimettir. Bu hitaba ilk dâhil olacak ümmet de İslâm ümmetidir.⁹⁰

Allah'ın Hız. Peygamber'e zafer ile yardım etmesi: “*...(Allah) sana şanslı bir zaferle yardım eder...*”⁹¹ ayeti ile peygambere hitap şeklinde nazil olmuştur. Ayrıca Allah “*Bize düşen peygambere yardım etmektir...*”⁹² ayeti ile de müminlere hitap ederek, Müminlere yardım etmenin kendi nefesine vacip olduğunu yeminle teyid etmiştir.⁹³

Allah'ı Hız. Peygamber'ine fetih ihsan etmesi: “*... Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik...*”⁹⁴ ayeti ile ifade edilirken “*...(Allah Müminlere) güven duygusu vermiş ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir.*”⁹⁵ ayeti ile de iman ehline fethin verileceğine işaret edilmiştir.⁹⁶

Allah'ın ve meleklerin Hız. Peygamber'e ve ümmetine salât etmesi, “*Allah ve melekleri peygamberlere salât getirirler...*”⁹⁷ ve “*Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için Allah ve melekler size salât ederler...*”⁹⁸ ayetleriyle ifade edilmiştir. Allah'ın ve meleklerin Hız. Peygamber'e ve ümmetine salât etmesi şeref ve saygınlık ifade etmesi bakımından, meleklerin Âdem'e secde etmesinden daha yücedir. Ümmetin

⁸⁵ Enbiya 21/107.

⁸⁶ Âl-i İmran 3/110.

⁸⁷ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 67.

⁸⁸ Fetih 48/2.

⁸⁹ Maide 5/3.

⁹⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 68.

⁹¹ Fetih 48/3.

⁹² 3Rum 30/47.

⁹³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 68.

⁹⁴ Fetih 48/1.

⁹⁵ Fetih 48/18.

⁹⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 69.

⁹⁷ Ahzab 33/56.

⁹⁸ Ahzab 33/43.

tamamı her halinde hem peygambere, hem ümmetine salât eder. Şeref ve saygınlık bakımından ümmet peygamber gibidir.⁹⁹

Allah'ın peygamberine ve ümmetine ilahi destek vermesi, “Allah seni yardımıyla destekleyendir...”¹⁰⁰, “Allah (Müminlerin) kalbine iman yazmış ve onların katından bir ruh ile desteklemiştir.”¹⁰¹ ayetleri açıkça ifade etmektedir.¹⁰²

Kur’ân’ı Kerim’in seçilmiş (istifa) bir ümmete miras kalması, “Allah meleklerden ve insanlardan seçtiklerini elçi yapar.”¹⁰³ve “Sonra kitabı kullarımız arasından seçtiklerimize mira bıraktık.”¹⁰⁴ Ayetlerinin delaletidir. Bu ayette miras bırakmaktan söz edilmektedir. Oysa miras ölenlerden sonra sağ kalan kimseler içindir. Kitap ebediyete kadar korunacak, ümmet de ebediyete kadar sağ kalacaktır. Allah bu ayette kitabı miras bırakacak kullarını, başkasının değil kendisinin seçtiğini ifade etmektedir. Başka ümmetler seçilmediklerinden, kitaplardan sapmışlardır. Fakat İslâm ümmeti kitabın bereketi sayesinde sapmayacaktır. Allah’ın, seçme işini kendine isnad etmesi, her türlü azgınlık ve sapkınlık imkânını ortadan kaldırmaktadır. Kaldığı “Şüphesiz kullarım üzerinde senin (şeytan) hâkimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sonra uyanlar müstesna.”¹⁰⁵ ayetinde kulların arasından seçtiklerini (istîfa) ifade etmeden önce Allah Teâla şöyle buyurmuştur:” Allah kullarının her halinden haberdardır, görendir.”¹⁰⁶ Bu ayet fahvasınca Allah İslâm Ümmeti’nin kitabı miras almaya ve bu iş için seçilmeye ehil olduğunu biliyorsa, bu işin zevâli olmaz.¹⁰⁷

Ümmetin topluca dalalete düşmesi mümkün değildir. Aynı ayetin sonunda ümmetin her ferdinin ayrı ayrı dereceleri şöyle zikredilmektedir. “Onlardan kimi kendisine zulmeder, kimi orta bir yol tutar, kimi de Allah’ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.”¹⁰⁸ Her üçünün de Allah’ın izniyle olduğu ve üçünün de büyük fazilet olduğu vurgulanmaktadır. Bir sonraki ayette “Onların mükâfatı, içine girecekleri adn cennetleridir.”¹⁰⁹

⁹⁹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 69.

¹⁰⁰ Enfal 8/62.

¹⁰¹ Mücadele 58/22.

¹⁰² Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 69.

¹⁰³ Hac 22/75.

¹⁰⁴ Fatır 35/32.

¹⁰⁵ Hicr 15/42.

¹⁰⁶ Fatır 35/31.

¹⁰⁷ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 70.

¹⁰⁸ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.70.

¹⁰⁹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.81-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

Bu sıfatlardan biri de Hz. Peygamber'in sonuncu peygamber olmasıdır. Hz. Peygamber, peygamberlerin sonuncusu olduğu gibi, İslâm ümmeti de yeryüzünde yaşayan bütün ümmetlerin halefi ve halifesidir.¹¹⁰

Allah Peygamberlerle ümmetin tövbesini aynı kabul etmesi de İslâm ümmetinin ayrı bir özelliğidir. *“Allah hem peygamberin hem de, içlerinden kısmının kalpleri, neredeyse kaymak üzereyken, güçlük ânında peygambere tâbi olan muhacirlerle ensarın tövbelerini kabul etmiştir. Çünkü onlara karşı çok müşfik ve çok merhametlidir.”*¹¹¹ Ayette Allah, peygamberle ümmetin tövbesini aynı kabul etmiş ve içlerinden kalpleri kaymak üzere olanları da fazlı ve keremi ile buna dâhil etmiştir.

Allah'ın kullarına yakın olması da bu ümmetin konumunu ortaya koyan durumlardan biridir. *“Kullarım sana benden sorarlarsa ben şüphesiz onlara yakınırım...”*¹¹² ayeti bunu ifade etmektedir. Bütün ümmetler korku anlarında peygamberlerine sığınırken, İslâm ümmeti Allah'a sığınır. Bu, İslâm ümmetinin diğer ümmetlerden üstünlüğünü gösterir. Kaldı ki, Allah, korku anlarında İslâm ümmetine, kendine sığındıkları zaman doğru yolu ve hidayeti garanti etmiştir.¹¹³

Yine *“Allah Resulüne ve Müminlere gönül huzuru (sekinet) indirmiştir...”*¹¹⁴, *“İmanlarını artırmak için Müminlerin kalplerine gönül huzurunu indiren O'dur...”*¹¹⁵ ayetlerinin delaletiyle Allah'ın müminlerin kalplerine huzur ve sekinet vermesi; *“(Ey Muhammed) biz senin göğsünü açmadık mı?”*¹¹⁶, *“Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kimse Rabbinden gelen bir nur üzerinde değil mi?”*¹¹⁷ ayetleriyle Allah'ın insanların kalbini İslâma açması; *Allah'tan sakınanları müjdelemen ve kindar topluluğu ikaz etmen için Kur'an'ı senin dilinde kolaylaştırdık.*¹¹⁸ *“Allah sizin için kolaylık ister; güçlük istemez.”*¹¹⁹ ayetleri de Allah'ın sakınanları müjdelemesini işaret etmektedir.¹²⁰

İslam ümmetinin konumunu ortaya koymak üzere Cârullah'ın temas ettiği başka nitelikler de bulunmaktadır. Özellikle de dile getirilen konularda Peygamber ve ümmeti aynı konumda görülmüşlerdir. Bu da İslam ümmetinin derecesini ortaya koyması

¹¹⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.81-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

¹¹¹ Tevbe 9/117.

¹¹² Bakara 2/86.

¹¹³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.81-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

¹¹⁴ Fetih 48/26.

¹¹⁵ Fetih 48/4.

¹¹⁶ İnşirah 94/1.

¹¹⁷ Zümer 39/22.

¹¹⁸ Meryem 19/97.

¹¹⁹ Bakara 2/185.

¹²⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.81-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

anlamında manidardır. Cârullah bu konuları bazı başlıklar halinde sıralamıştır. Biz de bunları konu ve ayetlerle beraber aşağıda belirtildiği üzere vermeyi uygun bulduk.

İmanda Birlik: *Rabbinden kendisine indirilene peygamber de iman etmiştir. Müminler de; Hepsi de Allah'ın meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman etmiştir...*¹²¹ Bu ayete göre Hz. Peygamber ümmetinden bir ferd gibidir. Allah'a iman konusunda ümmetin her ferdi de peygamber gibidir.¹²²

Allah'ın dinini hâkim kılmak için cihatta birlik: *"Hem peygamber hem de beraberinde ki Müminler mallarıyla canlarıyla cihat etmişlerdir. İşte bütün hayırlar onlarındır ve asıl kurtuluşa erenler de onlardır."*¹²³ Ayette cihat etme hususunda peygamber ve ümmeti beraber zikredilmişlerdir.¹²⁴

İstikamet üzere olmak: *"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Seninle birlikte tövbe edenlerde (doğru olsunlar). Aşırı gitmeyin. Zira Allah yaptıklarınızı hakkıyla görür."*¹²⁵ Dini ayakta tutmak açısından ümmetin istikameti, peygamberin istikameti gibidir. *"Festekim kema umirte ve men tâbe maâke"* ifadesindeki atıf harfî, ümmetin dini ikame hususunda masum olduğunu ifade eder.¹²⁶

Atfin aralıksız iki zamir üzerine yapılmış olması ümmetin gerek istikâmeti konusunda, gerekse Allah'ın emri ve hitabına muhatap olması hususunda, peygamber ile olan sıkı bağın veciz bir şekilde ifade eder. "Seninle birlikte tövbe edenler" ifadesi kıyamete kadar gelecek bütün ümmeti içten alır. Zira birliktelik soyut tövbeye tahsis edilmiştir.¹²⁷

Tövbe eden, ister onunla birlikte yaşasın, ister yaşamasın, ister onunla birlikte herhangi bir işe idtirak etsin, ister etmesin fark etmez. Bütün bunlar Allah'ın lütfunun genişliği ve ümmetin Allah'ın peygamberine bağlanması sayesinde.

Rüsvay olmaktan emin olmak: *"O gün Allah peygamberini ve onunla birlikte iman edenleri utandırıp mahcup etmeyecektir..."*¹²⁸ Allah, peygambere bahşettiği gibi, kıyamete kadar ümmetine de her türlü kötülük ve rüsvaylıktan uzak bir güvenlik bahşetmiştir.¹²⁹

¹²¹ Fetih 48/1-3.

¹²² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.67-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

¹²³ Bakara 2/285.

¹²⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 67-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

¹²⁵ Hud 11/112.

¹²⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 67-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

¹²⁷ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 67-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

¹²⁸ Tahrim 66/8.

¹²⁹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 67-88; Bigiyef, Musa Cârullah, *İslam Şeriatının Esasları*,47-51.

Muhalefet edene tehdit: ” Her kim kendisi için doğru yol apaçık olduktan sonra, peygambere muhalefet eder ve Müminlerin yolundan başka bir yola tâbi olursa onu girdiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız. Orası en kötü bir yerdir. ”¹³⁰ Ümmete muhalefet, peygambere muhalefet gibidir. Peygambere karşı çıkararak muhalefet eden tehdit edilirken, ümmete muhalefet ederek onlara tabi olmayanda tehdit edilmiştir.¹³¹ Ümmetin değerini ortaya koyması bakımından öyle bir ifade tarzı oldukça manidardır.

Risaletin gereği olan bütün faziletler: “ Muhammed Allah’ın resulüdür ve beraberinde bulunanlar...”¹³² Ayette geçen “beraberinde bulunanlar” ifadesi Muhammed üzerine atıftır, yani peygamberle birlikte olanlarda İslâm mesajını diğer ümmetlere tebliğ edecek birer elçidir. Buna göre risalet gereği peygambere verilen bütün vazifeler ümmete de verilmiştir. Ayetin devamında “eşiddâ “ ve “ruhama” kelimelerini hal olarak mansub okuyan kıraat de bunu teyid etmektedir.

Bütün insanlığa örnek olmak: “Sizi orta (vasat) bir ümmet kaldık ki, peygamber size şâhid (örnek) olsun, siz de bütün insanlığa şâhid (örnek) olasınız.”¹³³ Bu ayette İslâm ümmeti bütün insanlığa örnek gösterilmiştir.¹³⁴

Meleklerin nüzûlu: Hz. Peygamber’e hayatta iken nâzil olan her şey kıyamete kadar ümmetine de nâzil olmaktadır. Kadir suresinde geçen “Melekler ve Cebrail, o gece Rabbinin izniyle her türlü iş için inerler.”¹³⁵ ayeti bunu açıkça ifade etmektedir. Cebrail ve meleklerin her yıl Kadir Gecesi’nde Allah’ın izniyle inmeleri sadece ümmet içindir. Kadir Suresi de ümmetinin nübüvvetin en özel durumu konusuna bile Hz. Peygamber ile müşterek olduğunu, bu ümmetin risaletinin, tamamen Hz. Peygamber’in risaleti ile bağlantılı olduğunu açıkça ifade eden muhkem bir suredir. Kur’ân’daki surelerin tertibi konusunda dikkat çekici bir husus, peygamberin risaletini bildiren sure “Alak” ile ümmetin risaletini vurgulayan surenin “Kadir” peşpeşe gelmesidir.¹³⁶

Hakimiyet ve galibiyet: İslâm ümmeti hakimiyet ve galibiyet konusunda da peygamberi ile müşterektir. “ O (Allah) Rasûlünü hidayet ve hak din ile gönderdi ki, getirdiği din bütün dinlere üstün olsun.”¹³⁷, “Allah içinizden iman edenlere ve salih amel işleyenlere kendilerinden öncekileri hükümran kaldığı gibi, onları da yeryüzünde

¹³⁰ Nisa 4/115.

¹³¹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, 74.

¹³² Fetih 48/29.

¹³³ Bakara 2/143.

¹³⁴ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, 75.

¹³⁵ Kadir 97/4.

¹³⁶ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, 75.

¹³⁷ Fetih 48/28.

hükümran kılacağını, kendileri için hoşnud olduğu dinlerini yine onlar için iyice yerleştireceğini ve korkulu hallerini güvene çevireceğini vadetmiştir...”¹³⁸ ayetleri buna delalet etmektedir.

Ayette din ümmete izâfe edilmiş ve bu dinin yerleşeceği, yeminle vurgulanmıştır. Aynu şekilde bu ayetten Hz. Peygamber’den sonra ümmetin sahip olduğu dinin ve Hulefa-i Raşidîn’in takib ettiği siyasetin Allah’ın hoşnut olduğu din olduğu da anlaşılmaktadır.

Ata ve ihsan: Hem Hz. Peygamber, hem de ümmeti kendilerine hoşnud edecek mükemmel ata ve ihsan ile müjdelenmiştir. “*Muhakkak rabbın sana verecek ve sende bundan hoşnud olacaksın.*”¹³⁹; “*(Allah) Onları (Müminleri) hoşnut olacak bir yere koyacaktır...*”¹⁴⁰; “*Gerçek şu ki, senin için kesintisiz bir ecir vardır.*”¹⁴¹; “*İman eden ve salih amel işleyenlere kesintisiz bir ecir vardır.*”¹⁴² ayetleri bunu ifade etmektedir.¹⁴³

Şefkat ve merhamet: “*Andolsun size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, Müminlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir.*”¹⁴⁴ Bu ayet her asırda yaşayan bütün insanlara hitaptır. İslâm ümmeti Allah Resulüne (s.a.v.) halef olmadığı takdirde ayetin fahvasının bekası mümkün değildir.¹⁴⁵

Sebat üzere olmak: “*...Biz onunla (Kur’ân’la) senin kalbini sağlamlaştırmak için, onu tane tane okuduk.*”¹⁴⁶; “*De ki, onu (Kur’ân’ı) mukaddes ruh (Cebrail) iman edenlere sebat vermek, Müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için, Rabb’in katından hak olarak indirdi.*”¹⁴⁷

Allah’tan selam: “*(Resûlüm) De ki; Hamdolsun Allah’a, selam olsun seçkin kıldığı kullarına...*”¹⁴⁸; “*Ayetlerimize iman edenler sana geldiğinde de ki, selam olsun size...*”¹⁴⁹

¹³⁸ Nûr 24/55.

¹³⁹ Duha 93/5.

¹⁴⁰ Hac 22/59.

¹⁴¹ Kasem 68/3.

¹⁴² Fussilet 41/8.

¹⁴³ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, 76.

¹⁴⁴ Tevbe 9/128.

¹⁴⁵ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, 76.

¹⁴⁶ Furkan 25/32.

¹⁴⁷ Nahl 16/102; Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, 76.

¹⁴⁸ Nahl 27/59.

¹⁴⁹ En’am 6/54.; Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, 76.

Allah'ın (lütuf ve) keremi: “Onlar için orada ebedi kalmak üzere dedikleri her şey vardır. İşte bu, Rabbinin üzerine (aldığı ve yerine getirmesi) istenen bir vaadidir.”¹⁵⁰; “Biz dünya hayatında da, ahirette de sizin dostlarıdırız. Gafur ve rahim olan Allah'ın ikramı olarak orada sizin için, canlarınızın çektiği her şey var ve istediğiniz her şey orada sizin için hazırdır.”¹⁵¹ Hz. Peygambere verileceği söylenen lütuf ve keremin aynısı ümmetine de verilecektir.

Kitabın şeref oluşu: “ Doğrusu Kur’ân, sana ve kavmine bir şereftir. İleride ondan sorumlu tutulacaksınız.”¹⁵²; “Andolsun sizin için şeref olan bir kitap indirdik. Hala akıllanmaz mısınız?”¹⁵³

İctiba ve istifa (seçilmiş olmak): “Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin. O sizi seçkin kıldı...”¹⁵⁴ Bu ayette İslâm ümmetinin peygamberler gibi seçildiği ifade edilmiştir. Ümmetlerin faziletleri zikredilmiştir. Ancak istifa kadar bütün faziletleri kapsayan bir kavram yoktur. İslâm ümmeti var olmadan, birtakım ümmetlerin faziletli oldukları söylenmiş olabilir. Var olduktan sonra seçilen ümmet, İslâm Ümmeti olmuştur. Var olup seçilmek, yok olup faziletli olmaktan evlâdır.¹⁵⁵

Tebliğ görevi: İslâm ümmeti Kur’ân’ı Azim’in metni ile tebliğ konusunda Hz. Peygamber ile müşterektir: “Âlemlere uyarıcı olsun diye kuluna Furkan’ı indiren Allah, yüceler yücesidir.”¹⁵⁶ Allah Kur’ân’ı sadece bir kuluna değil bütün kullarına inzal etmiştir. Ta ki, Kur’ân kullarının dili ile uyarıcı olsun. Bu kullarda her asırda yaşayan İslâm ümmetidir.

Hemen belirtelim ki, Kur’ân-ı Kerim’in senedi canlı, yaşayan bir senedir. Şöyle ki;

- Kur’ân’ı Allah’tan getiren Cebrail’dir.
- Hem Allah’tan hem de Cebrail’den alan Hz. Muhammed (s.a.v.)’dir.
- Nesilden nesile kıyamete kadar masum olan peygamberlerinden alıp birbirine intikal ettiren de yine masum olan İslâm ümmetidir.
- Sonra her asırda diğer ümmetlere tebliğ edecek olan da yine İslâm ümmetidir.

¹⁵⁰ Furkan 25/16.

¹⁵¹ Fussilet 41/31-32.

¹⁵² Zuhuruf 43/44.

¹⁵³ Enbiya 21/10.

¹⁵⁴ Bigiyef, Kitabü’s-Sünne, s.78.

¹⁵⁵ En’am 6/54.; Bigiyef, Kitabü’s-Sünne, 78.

¹⁵⁶ Furkan 25/1.

Böylece Kur'ân-ı Kerim ümmetin diliyle, her asırda, her günde, hatta her an âlemleri uyarmaya devam etmektedir.

Hız. Peygamber'in "Bu ilim her nesilden iyi olanlar başkasına taşıyacaktır."¹⁵⁷ sözüne öncelikle Kur'ân girer. Zira Kur'ân kendisi için de ilim kelimesini kullanmıştır: "Sana gelen ilimden sonra onların hevasına uyacak olursan and olsun ki, Allah'tan sonra ne bir dostne de bir yardımcı vardır."¹⁵⁸ Arapça'da haml kelimesi ile tahammul kelimesi farklı anlamlara gelir. Tahammul bir bilgiyi başkasından almaktır. Haml ise başkasına aktarıp tebliğ etmektir. Her asırda her şerefli görev, Allah'ın dinini başka ümmetlere ve başka fertlere tebliğ etmektir.

Cârullah, özelde sahabe topluluğuna inen ayetlerin tüm İslâm ümmeti için kapsayıcı olduğunu düşünmektedir; yani günümüz İslâm ümmeti de o günkü sahabe topluluğu gibi aynı müjdelere sahiptir.

Emir sahiplerine itaat: "Ey iman edenler, Allah'a ve resulüne itaat edin, sizden olan emir sahiplerinde de."¹⁵⁹ Burada emir sahiplerine itaat Allah ve resulüne itaat gibi sayılmıştır. Resule itaat, getirdiği şeriate itaattir. Yine bu ayete göre, Allah resulüne muhalif olamamak şartıyla emir sahiplerine yasama/teşri yetkisi verilmiştir.

İhlas ve ismet: "Şeytan der ki; Senin mutlak kudretine andolsun ki, bütün kullarını mutlaka azdıracam, İhsana uyanlar müstesna."¹⁶⁰ "... İşte biz böylece kötülük fuhşu ondan uzaklaştırdık. Zira o ihlaslı kullarımızdandı."¹⁶¹ İhlas olduğu zaman Allah, ümmeti hatadan koruyacağını garanti etmiştir.¹⁶²

Selamda birliktelik: Namazdaki oturuşlarda şu ifadeleri okuruz: Allah'ın selamı ve bereketi üzerine olsun ey peygamber. Selam bizim ve Allah'ın salih kullarının üzerine olsun. Bu duada ümmet, selam faziletlerinde hem peygamberle hem de kendi peygamberiyle birlikte zikretmiştir. Selam kavramına, ümmetin din işlerinde her türlü hatadan korunması da dâhildir.¹⁶³

Cârullah'a göre farz ve nafil bütün namazlarımızda tahiyatta okuduğumuz salat ve selam eğer kabul oluyorsa, bu Kur'ân'ı insanlığa tebliğ eden Muhammed ümmetinin teşri yetkisi olduğunu, Âl-i İbrahim'in peygamberleri gibi, bütün kararlarında ismet şerefi ile donatıldığını gösterir. Aksi takdirde Hz. Peygamber'in hayatta okuduğu ve

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., I-L, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1995-2001, V, 34, 269, 278.

¹⁵⁸ Bakara 2/120.

¹⁵⁹ Nisa 4/59.

¹⁶⁰ Sa'd 38/82.

¹⁶¹ Yusuf 12/24.

¹⁶² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.80.

¹⁶³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.81.

ümmetin bütün asırlarda dile getirdiği bu dua abes olurdu. Oysa “*Ancak kabilelerin boş ve abestir.*”¹⁶⁴

Yine Cârullah’a göre göre, İslâm peygamberi masum olduğu gibi ümmeti de masumdur. İslâm’ın kıyamete kadar yeryüzünde bekası ancak böyle mümkün olur. Eğer ümmeti koruyacak bir akıl, hidayete götürecek bir iman ve savunacak bir güç olmazsa ne İslâm ümmeti var olur ne de İslâm dini. Ayrıca ümmet kendi hidayetini kendisi bulacak, kendi mehdisini içinden kendisi çıkaracaktır. Yoksa bir iman mehdi gelip ümmeti zillet ve fesattan, zevale uğramaktan kurtaracak değildir. Böyle bir düşünce batıl bir kuruntudan ibarettir, hem Kitab-ı Hâkim’in irşadına hem de Allah’ın sünnetine aykırıdır.¹⁶⁵

Cârullah’ın ifadesince Allah kullarının kalbine baktı ve Muhammed’in kalbinin en hayırlı bulduğu için onu kendisi için seçti. Ümmetlerin kalbine baktı, Muhammed ümmetinin kalbini en hayırlı gördüğü için de onları peygamberlerine vezir kıldı.¹⁶⁶ Gerçekten Hz. Peygamber’in ashâbı bütün kullardan bütün ümmetlerden hayırlıdır. “*Resulüm de ki, hamdolsun Allah’a, selam olsun seçkin kıldığı kullarına...*”¹⁶⁷ ayetindeki seçkin kullar Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ümmetidir.¹⁶⁸

Kur’ân’ı Kerim’in en son nazil olan suresi, şanlı zafer ve apaçık fetih (müjdeleyen) en-Nasr suresidir. En son nazil olan ayeti ite dinin kemale erdiğini, Allah’ın müminlere olan nimetini tamamladığını, bütün âlemlere din olarak İslâmı seçtiğini bildiren ayettir. Kur’ân’da ilahî kasemle en çok vurgulayan vâ’d; daha öncekilere olduğu gibi, iman edenlerin yeryüzünde hükümlan olacağını bildiren vaaddir. Hz. Peygamberi hayatının son demlerinde en çok sevindiren, sevince garkeden husus, Hz. Aîşe’nin odasından perdeyi kaldırdığında, ashâbının cemaatle, kalpleri kenetlenmiş olarak, din ve dünya konusunda imam olarak tayin ettiği halifesi, Hz. Ebu Bekir’in arkasında namaza durduklarını görmesi olmuştur. Bu namaz onun gözlerinin süruru, kalbinin huzuru ve gönlünün nuru olmuştur. Öyle ki bununla kalbi yatışmıştır. Resullerin efendisinden söylediği son sözler, hayatında olduğu gibi vefatından sonra da ümmetinin istikamet üzere olacağına olan itimat ve güveni ifade eden kelimeler olmuştur. “*Rabbimiz Allah’tır deyip istikamet üzere olanlar.*”¹⁶⁹ ayetine ilk giren şüphesiz Hz. Peygamber ve ashâbıdır. Hz. Aîşe’nin kendisinden işittiği son söz; “en

¹⁶⁴ Ra’d 13/14.

¹⁶⁵ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.84.

¹⁶⁶ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.82.

¹⁶⁷ Neml 27/59.

¹⁶⁸ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.84

¹⁶⁹ Fussilet 41/30.

yüce dost... Allah'ın kitabı, Allah'ın korumasında ve Mevla'nın elindedir." olmuştur. Olmuş olan bu, olması gereken de budur. Buna tek harf muhalif olan her söz boş ve batıldır.¹⁷⁰

H. Peygamber'in şöyle dediği kaydedilmiştir: "Asıların en hayırlısı benim içinde yaşadığım asırdır. Sonra o asrı takip eden, sonra da onu takip eden asırdır."¹⁷¹ Cârullah'ın ifadesine göre bunun anlamı benim içinde yaşadığım asır ve İslâm'ın ilk asırları İslâm'dan önceki asırlardan daha hayırlı demektir. Bu hadise bakarak İslâm'ın asırlarının birbirinden üstün olduğunu söylemek doğru değildir. Zira yine H. Peygamber'in şöyle dediği de sabittir: "Benim ümmetim yağmur gibidir evveli mi hayırlı âhiri mi hayırlı bilinmez."¹⁷²

Şayet bu hadisin anlamı "*Ümmetin yaşadığı en hayırlı asır benim yaşadığım asır, sonra onu takip eden asır, sonra da onu takip eden asır.*" şeklinde olursa buna göre, en hayırlı asır, peygamber asrı olur. Fakat ikinci hadisin anlamı rızıkların, beldelerin ve devalerin genişliği bakımından olması gerekir. Bu durumda hayır ve bereketlerin hangi asırda çok olacağı, evveline mi sonunda mı olacağı bilinmez demektir.¹⁷³

Cârullah'ın ifadesince her iki hadise göre de en hayırlı asır risalet ve raşit halifeler asrıdır. Zira Kur'ân-ı Kerim bu asırda nazil olmuş ve yüzbinlerce Mushaf bu asırda yazılarak yeryüzüne dağıtılmıştır. Dinin ve şeriatın bütün asılları bu dönemde belirlenmiştir. İslâm devleti sağlam esaslar üzerine kurulmuş, Müminlerin fetihleri bu devirde genişlemiştir. Çünkü din ile devlet ikizdir. Din devletin direği ve esasıdır; devlet de dinin bekçisi ve hizmetçisidir.¹⁷⁴

Fetih suresinin son ayeti onlar hakkında nazil olmuş ve hak dini diğer dinlere galip kılmada, risaletin aydınlığını yeryüzünde yaymada onların isimleri Allah ve resulünün isminden sonra üçüncü sırada yer almıştır. Kur'ân'da yer alan bu birliktelik hiçbir peygamber ve melek için dahi söylenmemiştir. H. Peygamber ile beraber bulunanlar Allah'ın şahadetiyle Allah'ın mesajını âlemlere tebliğ etmekle görevlendirilmişlerdir.¹⁷⁵

Sahabe-i Kiram ve ümmet hak dini diğer dinlere hakim kılacak güç ve kuvveti bünyesinde barındırdığı için, hem Tevrat'ta geçen misali; yani güç ve kuvveti,

¹⁷⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 83.

¹⁷¹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.82.

¹⁷² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 83.

¹⁷³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 83.

¹⁷⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 83.

¹⁷⁵ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 84.

hem de İncil’de geçen misali, yani şefkat ve rahmeti, ahlaki ve toplumsal hayatlarında kendi nefislerinde birleştirmişlerdir.

Kur’ân-ı Kerim ise sahabe ve İslâm Ümmeti için, şu misali verir: “... *Onlar filizini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaşmış, gövdesi üzerinde dikilmiş bir ekine benzerler ki, bu, çiftçilerin de hoşuna gider. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kafirleri öfkelerendirir*”¹⁷⁶ Kur’ân’da sahabe ve ümmet için yaptığı bu niteleme, Allah’ın İslâm ümmetini kudret ve hikmet ile güzel bir bitki olarak yetiştirdiğini açık ve belîğ bir şekilde ifade eder. Buna göre, geçen asır bir öncekinden daha güçlü olacak, sonradan gelen nesil önceki nesilden daha bilgili olacaktır. Ta ki, bu güzel bitki, kökü sabit, dalları semada, gövdesi üzerinde durabilsin.¹⁷⁷

Kur’ân’ı Kerim’in şهادetinden, Tevrat ve İncil’in bu misallerinden ve Allah’ın benzetmelerinden sonra bunun hilafına söylenecek her kelime gövdesi yerden koparılmış, ayakta durma imkânı olmayan bir ağaca benzeyen kötü bir sözdür.¹⁷⁸

İslâm ümmetinin tıpkı Hz. Peygamber gibi, İslâm’ı anlamada, korumada ve tebliğde masum olduğunu ifade eden Cârullah’a göre ümmet Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği her şeyi öğrenmiş ve onun gibi tebliğ etmiştir. Usûl ve furû olarak dinin cüz’î ve küll’î ifadelerini öğrenip insanlığa tebliğ etmişlerdir. Usûl ve furû olarak dinin her ilkesini Allah muhafaza etmiştir. Hz. Peygamber öğrenip ezberlemiş ve daha sonra her asırda nesilden nesle muhafaza edilerek bizlere nakledilmiştir. Bugün ümmetin tamamının unuttuğu yahut gaflet gösterdiği dinin bir tek kuralı mevcut değildir.¹⁷⁹

İslâm ümmeti içinde bütün imamlardan hatta sahabeden daha âlim kişilerin yetişmesi Allah’ın hem peygamberine hem umûm olarak bütün ümmete en büyük lütuf ve keremidir. Zira her sonra gelen, önce geçenın sahip olduğu her şeyi miras olarak alır, sonra sahip olur ve geliştirir. İslâm ümmeti de seleften aldığını azaltmamış, bilakis aldıkları mirası çoğaltarak tedvin etmişlerdir. Bugün Kur’ân ve Kur’ân ilimleri, Sünnet ve Hadis ilimleri, bütün imamların ictihadları ve bu ictihadların semereleri elimizdeki kitaplarda tedvin edilmiştir.¹⁸⁰

Bütün ümmetin çocukları ümmetin tarihi içinde sahip olduğu bütün bilgilere sahiptir. Bunun aksini söylemek tembellik, zor görmek ise şüphe eseri bir vehimdir.

¹⁷⁶ Fetih 48/29.

¹⁷⁷ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 84.

¹⁷⁸ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 84.

¹⁷⁹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 85.

¹⁸⁰ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 85.

Daha önce bu, zor ve imkânsız olabilirdi, ancak bugün bu, ümmetin asırlar süren asırlık çalışmaları sonucu kolaylaşmıştır.

2.1.4. İslâm'da Teşri Yetkisi ve İctihâd

Cârullah, Kur'ân'ı Kerimi okuyan herkesin kolaylıkla Hz. Peygamber'e teşri yetkisini verdiğini görebilmektedir. Nitekim ona göre “*Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının*”¹⁸¹ ayeti masum ve kerim Peygamberine mutlak teşrî yetkisini bahşettiğini ifade etmektedir.

İnsana verilen akıl nimeti araştırmak ve bulmak için insana bahşedilmiştir. İnsanın seçme kabiliyeti akıl nimetinin kullanılması ile gerçekleşmektedir. Tüm nimetler dünyada hazır olarak bulunsaydı insanın seçme kabiliyeti ve aklın bir önemi kalmazdı.¹⁸²

İnsan gıda, yiyecek ve barınma gibi ihtiyaçlarını gidermek için aklını kullanma yetisine sahip olduğu gibi medeniyeti, toplumun refahı için gerekli olan kanunları araştırıp bulabilecek donanıma da sahiptir. İnsan ihtiyaçlarını iki temel hazineden elde eder. Birincisi varlık âlemi yani tabiat hazineleri ikincisi ise tarih mirasıdır. Tabiat âleminden nasıl ihtiyacı olan şeyleri uygun şekilde elde edebiliyorsa aynı şekilde tarih mirasından da kendi maslahatına uygun ihtiyaçları da öyle ayırt edebilecek özelliktedir.¹⁸³

İnsanın yeryüzünde Allah'ın halifesi kılınması Allah'ın insanlığa bir nimeti ve lütfudur. İnsan tabiat okullarında ve sosyal hayatın fakültelerinde yetişerek imtihan olmuş ve hukukşinaslık ve şârilik diploması almıştır.¹⁸⁴

2.1.5. Bilgi Kaynaklarının Değerlendirilmesi

Cârullah, hukuki ve toplumsal konularda en doğru istidlalin, ilim ehlinin Hz. Peygamber'in hal, sîret ve sünnetinden getirdikleri deliller olduğunu ifade etmektedir. Nitekim ona göre Kur'ân-ı Kerim şöyle demiştir: “*Allah Resulünde sizler için güzel örnekler vardır.*”¹⁸⁵ Bu ayet Hz. Peygamber'i örnek almamızın hidayetimiz için zorunlu

¹⁸¹ Haşr 59/7.

¹⁸² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 89-107.

¹⁸³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 119.

¹⁸⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 35.

¹⁸⁵ Ahzab 33/21.

olduğunu ifade etmektedir. Hz., Peygamber'in fiil ve davranışlarının en azından bizim için mendup müstehap olduğu muhakkaktır.

Bunun yanında Cârullah'a göre en sağlam düşünce yolları; en doğru sonuçları veren yöntem, bütün ilimlerde en genel, en geniş, en faydalı ve en bereketli metod istikra metodudur. İstikra; düşünen ve araştıran kimsenin, tabiatın güzelliğinden ve kâinat kitabının sayfalarından kevnî hakikatleri okumasıdır. Düşünen kimsenin kevnî hakikatleri saf asli kaynaklarından araştırmasıdır. Nitekim istikrayı; "Düşünen kimsenin araştırdığı cüziyattan külliyata intikaldir; Külli olan cüz'i olanlardan çıkarmaktır." diye tanımlayanlar da bunu kastetmişlerdir.¹⁸⁶

İstikra, akliyat ve kevniyatta câri olduğu gibi, şeriyatta da câridir. Cârullah'a göre sonsuz ilim ve hikmet sahibi olan şârinin vazettiği bir hüküm, sübut, ispat ve gerçeklik bakımından tıpkı zorunlu akli bir hüküm veya kevnî, tabii bir kanun gibidir. Gerek Kur'ân'ı Kerim'in, gerekse Hz. Peygamber'in inanç konusundaki genel hükümleri tıpkı diğer ilimlerin esasları gibi kesindir. Kur'ân-ı Kerim'in genel hükümleri iki şekilde olur;

- Bazen genellik (umum) ve kapsayıcılık (istiğrak) ifade eden sigalar ile gelir.
- Bazen de farklı manalarda istikra ile elde edilir.

İstikrada bulunan kimsenin aklında genel ve kapsatıcı siga ile elde edilen delille olduğu gibi, küllî genel bir hüküm elde edilir. Bazen istikra ile elde edilen bilgi, genel sigalardan daha açık bir şekilde hükme delalet eder.¹⁸⁷

Kur'ân-ı Kerim pek çok anlamı birden ifade ederek (cevamiu'l-beyan) nâzil olmuştur. Hz. Peygamber da "cevamiu'l-kelim" denen bir üslupla çok şeyi az kelimelerle ifade etmiştir. O bütün sözlerini ve açıklamalarını en belîğ bir şekilde özetleme yoluna gitmiştir. Bu özlü tabirlerin başında da dil ve istikra ile ifade ettiği genel hükümler vardır. İctihad ehli şeriatın birçok kuralı ve genel ilkesini istikra yöntemiyle tespit etmiştir. Usul kitaplarımız istikrayı ferî deliller arasında saymıştır. Oysa bana göre, en asli düşünce yolu, en doğru sonuç veren delil istikradır. Bazen külli olsn ile cüzi olan arasında çelişkiler görülse de sonuçları neredeyse hatasız olan bir metoddur.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142.

¹⁸⁷ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142.

¹⁸⁸ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142.

2.1.5.1. Kur'ân'ı Kerim

Cârullah'ın ifadesince Hz. Peygamberin sünnetinin dayanağı, bütün öğretilerinin kaynağı; Kur'ân'dır. O, Allah'ın hıfzı ve koruması sayesinde, şerefli, değerli elçiler eliyle, hem ilim ehlinin hafızasında, hem de masum ümmetin kalbinde muhafaza edilmiştir. Nitekim bu minvalde “*Kur'ân'ı Biz indirdik; elbette onu yine Biz koruyacağız*”¹⁸⁹ buyurulmuştur.¹⁹⁰

2.1.5.2. Sünnet

Sünnet bir şeyin görünen yüzü ve görünen kısmı karşılaşıldığında görülen şey demektir. Bu durumda Cârullah'a göre sünnet Hz. Peygamber'in beyanı anlamına gelir. Zira onun sözü, davranışları, ikrar ve onayları hatta bütün sireti ve hayatı, Kur'ân'ı Kerim'in açıklamasıdır. Kur'ân-ı Kerim'de beyan kelimesi ile genel olarak kastedilen de Hz. Peygamberin söz ve fiilleridir; çünkü “*Peygamberler apaçık mucizeler ve kitaplarla gönderildiler. Sana da bu Kur'ân'ı indirdik ki, insanlara indirileni açıklayasın...*”¹⁹¹ ayetinde olduğu üzere Hz. Peygamber'in aslı görevinin beyan olduğu belirtilmiştir. Bu durumda Hz. Peygamberin fiil ve davranışları, ikrar (onayları), hatta bütün sireti ve hayatı, Kur'ân-ı Kerim'in açıklamasıdır.¹⁹²

Hz. Peygamber ilk ve asıl beyanı, ayet nazil olur olmaz, onu nâzil olduğu şekliyle insanlara beyan etmesi şeklinde olmuştur. Daha sonra da Peygamber'e ait sözler, fiiller, siret, hayat tarzı ve yargıları da ayetin manasının ve Allah'ın âyetten ne kastedtiğinin ayrı bir beyanıdır. Nitekim “*İçlerinden, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini (her türlü kötülüklerden temizleyen, kendilerine kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur.*”¹⁹³ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir. Nitekim Cârullah da sünneti yaptığı açıklamaya paralel olarak, “Hz. Peygamber'in, Allah'ın dinini ümmetine tebliğ amacıyla sergilediği örnek hayat ve takip ettiği yol ve yöntem” olarak tanımlamıştır.¹⁹⁴

¹⁸⁹ İbrahim 15/9.

¹⁹⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 6.

¹⁹¹ Nahl 16/64.

¹⁹² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 116-126.

¹⁹³ Âl-i İmran 3/164.

¹⁹⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.12.

2.1.5.3. İcma

Usul kitaplarımızda İslâm'ın temel dört delil kaynağından biri olarak icmaya yer verilir. İlim ehlinin üzerinde ihtilaf edemeyeceği bir icma varsa o da; İslâm ümmetinin, her asırda, Kur'ân-ı Kerim'in şerefli, tertemiz sayfalara kaydedilip tevatür, hatta tevatürden de öte bir yolla nakil ve tebliğ edildiği üzerindeki icmâdır. Gerek sahih sünnetlerin gerekse İslâm'ın temel esaslarının nesilden nesile bu şekilde tebliğ edildiği üzerinde de icma vardır. Bu anlamda icma İslâm'a onun şerefli kitabına özgü bir kurumdur. Hiçbir zaman, başka bir ümmet ve başka bir kitap için böyle bir şey vaki olmamıştır.¹⁹⁵

Cârullah, icma hakkında farklı düşünceler serdedir. İcmanın esas gücünün güç ve kuvvet gerektiren konularda muteber ve geçerli olduğunu savunan Cârullah, icmanın gerçekleşebilmesi için büyük ve önemli her iş için toplanılması gerekliliğini arz eder ve alınacak kararların ise ancak bu şekilde yürürlüğe girebileceğini söyler. Bu bağlamda görüş birliğinin doğuracağı güç ve kuvvete ihtiyaç duyulan konularda bir araya gelip icma etmek zorunludur. Büyük, önemli her iş, ancak az veya çok, belli sayıda insanın bir araya gelmesiyle gerçekleşir hem de değer kazanır. Şu kadar var ki, birtakım kapalı fikir, düşünce ve hisleri halletmek için sadece bir araya gelmek fayda vermeyebilir; ne o sorunlar halledilip bir izaha kovuşturulabilir, ne üstündeki örtü izale edilebilir, ne de bir sonuca bağlanması için makul bir karar alınabilir. Karar almak üzere toplanan insan topluluğunda bazen istenilen kararlar alınamayabilir; çünkü insan fıtratı didişme ve inatlaşmaya müsaittir, bu bakımdan bazen bir araya gelmek asıl gayeyi ifsad edebilir. İnsanın kalbinde yer alan bir duygu ya da aklın ve inancın önüne geçmiş bir heva alınacak kararları sübjektif yönde etkiler ve heves ürünü bir karar çıkabilir. Böyle bir durumda anlaşmak ve doğru karar almak mümkün olmaz ve ilim ehlinin ise konu üzerinde icma etmesi de mümkün olmaz.¹⁹⁶

Cârullah icmanın delil değeri bakımından değil uygulanış ve geçerlilik şartları bakımından farklı düşüncelere sahiptir. Bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirir. “*Bana göre, icma muteberdir. Ancak, nazari meselelerde delil olmak cihetiyle değil, ictimai, amelî meselelerde tenfiz kuvveti (uygulamayı zorunlu kılan bir güç) olması cihetiyle muteberdir. İcma, herhangi bir hükmün sübutuna ve doğruluğuna delil olmaz. Olsa olsa bir hükmün uygulanması için tenfiz kuvveti olur. Bu basiretli*

¹⁹⁵ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 129-132.

¹⁹⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.130.

görüŖe göre icmanın konumu daha yücedir. Buna göre, icma nüfuz bakımından yargı (kararı) gibidir. Ancak yargı (kararları) hem kendisi cüzîdir hem de cüzî bir olay hakkındadır. Oysa icma, çoğunlukla kanun gibi umumi bir maslahat içindir. Umumi maslahatlar'ın hükmü kendi zamanlarıyla kayıtlı olup ebedi olmazlar. İcma aynı zamanda Ehlu'l-Hall ve'l-Akd'in ittifakıdır. Buradaki "Hall";sorunları ilim ve akıl ile çözmek, "akd" ise, işleri karara bağlamaktır. Alınan kararları yürürlüğe koymak ise ancak güçle olur. İşte bu sebeple icma kendisi ayrı bir delil (burhan) olmaz, ancak burhanın üstünde bir güce sahip olur. Bundan dolayı ismet, icma'ın şartı olmadığı gibi, azınlığın muhalefeti icmanın geçerliliğine engel değildir.¹⁹⁷

Cârullah icmanın sınırlı olduğuna da değinir. Zira dünyanın herhangi bir bölgesinde herhangi bir konuda gerçekleştirilen icma o bölgeyi ve topluluğu bağlar. Dolayısıyla hüküm, o bölge ve o bölgede yaşayan toplum ile sınırlı kalmaktadır.¹⁹⁸

Cârullah uygun ortam ve şartlarda yapıldığı takdirde icmanın muteber sayılacağını hatta bunun tevatürün fevkinde bir delil olduğunu düşünür. Zira o, icma ehline özel bir manevi güç verildiğine inanmaktadır. Ona göre icma ile Allah, insanları doğruyu seçmede başarılı kılmaktadır ve bu da icma ehline verilen bir sekineyle yani gönül huzuru inmesiyle gerçekleşmektedir. Bu düşünceleriyle Cârullah icmanın manevi yönünü desteklemiş gözükmektedir. Zaten İslâm ümmetine verdiği önem dikkate alındığında icma ehlini de bu önemden beri tutması düşünülemezdi.¹⁹⁹

2.1.5.4. Kıyas

İslâm şeriatının dört aslından dördüncüsü kıyastır. Cârullah'a göre fukahanın kıyası, mantıkçılar nezdindeki kıyasın birinci şeklinin (eşkal-i erbaa) birinci kısmıdır. Fakihlerin kıyası ile mantıkçıların kıyası arasında, hem örfî hem de istilâhî olarak esaslı farklar vardır; Herşeyden önce mantıkçıların kıyası, iki veya daha fazla önermeden oluşurken, ehl-i fikhın kıyası sadece bir önermeden oluşan basit, mürekkep olmayan bir kıyastır. Mantıkçıların orta terim (hadd-i evsat) diye isimlendirdikleri şey, fakihler nezdinde kıyasın kendisidir ki, buna aynı zamanda burhan denir. Mantıkçıların "temsîl" dedikleri şeye fakihler "kıyas-ı şebih" ismini vermişlerdir. Fakihlere göre, kıyas-ı şebih de geçerli bir delildir. Nitekim şerî birçok önemli konuda buna itibar edilmiştir. Eğer fakih basiret üzere hareket hareket ederse kendisinde feraset tabir edilen aklî etkinlik var

¹⁹⁷ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 129-132.

¹⁹⁸ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 129-132.

¹⁹⁹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 129-132.

ise o takdirde kıyas-ı şebah onun elinde bir bilgi hazinesi olur. “İşte bunda düşünen ferasetli (mütevessimîn) kimseler için ibretler vardır.”²⁰⁰ ayeti de buna işaret eder.²⁰¹

Aslında kıyasın bilinen ıstılâhî anlamı, ölçmek, tartmak ve değerlendirmek demektir. Kur’ân-ı Kerim’de ifade edildiği gibi, herşeyin kendine göre bir mizanı vardır. Eşyanın eşitliliği ve farklılığı ancak ölçme, tartma ve değerlendirme, ile ortaya çıkabilir. İlâhi kitapların ahkam konusunda söz ettikleri mizan kıyastır. “Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik. Ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberinde kitabı ve mizanı indirdik...”²⁰²

Aslında kıyas, dinin ve aslın ve esasıdır. Allah Teâla peygamberine “onların arasında Allah’ın indirdikleriyle hükmet” derken içinde kıyas da vardır. Kıyasın dinin asıllarından olduğu hem kitapta hem de sünnette ifade edilmiştir. O nassların ruhu ve akli yönüdür. Dinde fakih olmanın üstünlüğü kıyas ile ortaya çıkar. Hiçbir fakih buna muhalefet edemez. İlim ehlinin kıyas hakkındaki tartışmaları oldukça yargılanacak bir tartışmadır ancak böyle bir tartışmanın yaşandığı da bir gerçektir.²⁰³

Temel delillerin yanında bu temel deliller üzerine inşa edilen ferî deliller de bulunmaktadır. Carulah genel olarak İslâm’ın asli delillerini izah ettikten sonra bir de ferî delilleri üzerinde durmuştur. Biz de onun ferî delillere yaklaşımını ve izahlarını ortaya koymak üzere açıklamak istiyoruz.

- İstishâb: önceden sahip olan bir hükmün bulunduğu hal üzerine kalmasına delil olmasıdır. Aynı şekilde bir hükmün şimdiki hal üzerine sabit olmasının gelecekte de aynı hal üzere devam etmesine delil olmasıdır.²⁰⁴

- Beraat-i Asliyye: Herhangi bir hükmün delili yoksa beraat-i asliyye, aklîyye ve tabîîye o hükmün yokluğuna delil olur. Kevni kanunlarda delilin yokluğu yokluğa delil olmasa da, şerî kanunlarda delilin yokluğu zorunlu olarak şerî bir hüküm olmadığına delil olur.

- İhtihsan: İstihsan, külli bir asla muhalif olarak cüzî bir maslahata sarılmaktır. Hanefî Fuhakası’nın “İhtihsan: Kıyas’ı celî’ye mukabil kıyas’ı hafîyi tercih etmektir.” Sözlerinden anlaşılan da budur.²⁰⁵

İstihsanın en ilginç delili Kur’ân’da Hz. Musa ile bilge kişi arasında gerçekleşen kıssadır. Orada Hz. Musa’nın arkadaşı ihtihsan gereği, gemi delmiş, bir çocuk öldürmüş

²⁰⁰ Hicr 15/75. Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 133.

²⁰¹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 133.

²⁰² Hadid 57/25.

²⁰³ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 133.

²⁰⁴ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 133.

²⁰⁵ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 133.

ve azığa ihtiyaç duydukları halde, ücretsiz duvar örmüştür. Bu kıssa ilim ehlini irşad eden çok ilginç bir kıssadır. Kur'ân-ı Kerim'in bütün kıssaları oldukça önemli ve hikmetli kıssalardır.²⁰⁶

Kesin maslahatlar önceki şeriatlerde kabul edildiği gibi, ister küllî bir asla muhalif olsun, ister olmasın, İslâm şeriatında da kabul edilmiştir. Fukahanın istihsan ile hükmetmesi asla rey ve heva ile amel etmek değildir. Bilakis, bu maslahatlara itibar eden şârinin sünnetine ittibadır.

- Seddü'z Zeria: Eğer bir şey herhangi bir mefsedete yol açıyorsa, o şey kesinlikle men edilir. Zira bu menfeselettin oluşmasını önlemek yahut oluşuktan sonra ortadan kaldırmak bütün şeriatlerin gayesidir. Maslahat bir şeyin subut olmasının mefsedet ise bir şeyin menetmenin delilidir.²⁰⁷

- Maslahat: Maslahat, günlük içtimaî hükümlerde delildir. Eğer bir hüküm toplumun maslahatı için vaz edilmişse, maslahatın gereği ile hükmetmek elbette sabit ve meşrudur. Bütün semavi şeriatler toplumsal maslahatlar üzerine bina edilmiştir.²⁰⁸

Cârullah'a göre istihsan ve maslahat-ı mürsele konusunda en güzel kitaplar İmam Gazalî'nin "*el- Mustasfa*"sı ile İmam şatibî'nin "*el- Muvafakât*" adlı eseridir.

- Maruf Âdetler: Ümmetin ictimai sünnetleri olmaları açısından maruf âdetler de muteber kabul edilmiştir. Tabiatın hükmü ile zaruri olan âdetler İslâm şeriatının kabul ettiği toplumsal sünnetlerdir.²⁰⁹

Cârullah'a göre İslâm herhangi bir mefsedet içermeyen pek çok Arap adetine de ses çıkarmamıştır. Nitekim "*Allah size bilmediklerinizi açıklamak ve sizi, sizden öncekilerin yollarına (sunen) iletmek ve sizin günahlarınızı bağışlamak istiyor. Allah hakkıyla bilen ve yegane hikmet sahibidir.*"²¹⁰ ayetinde bu ifade edilmektedir. Ayetin ifadesine göre, herhangi bir mefsedete yol açmayan toplumsal sünnetler bizim için hidayet kaynağıdır ve Allah Teâla bizi bizden öncekilerin bu sünnetlerine yöneltmek istemektedir. Bu ayeti kerime bir takım toplumsal sünnetler diyebileceğimiz deliller olacağına işaret etmektedir.

Cârullah bu delilleri şu alt başlıklar altında ele almıştır.

- Toplumsal Tecrübeler: Toplumsal tecrübeler de şerî hükümlerin sübutu konusunda asli bir delildir. Hz. Peygamber, önceleri kişinin emzikli eşi ile birleşmesini

²⁰⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.143.

²⁰⁷ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142-145.

²⁰⁸ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142-145

²⁰⁹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.142-145.

²¹⁰ Nisa 4/26.

yasaklamak istemiş, ancak Rum ve Fars toplumlarının tecrübelerinden hareketle bu isteğinden vaz geçmiştir. Aslında böyle bir isteği de yine önemli bir maslahat gereğidir.

- Tarihin Şهادeti: Tarihin şهادeti de hükümlerin ispatı için bir delildir. Tarihin şهادeti toplumlar için faydalı olan bir şeyin yerleşmesine yahut zararlı olan bir şeyin giderilmesine hükmederse, bu şهادete uygun olarak şeriatın hükmü de ya bunu yerleştirmek ya da kaldırmak şeklinde olacaktır.²¹¹

- İhtiyaç: Bütün şeriatlerde olduğu gibi, İslâm şeriatı da ihtiyacı bir asıl unsur olarak kabul etmiştir. Bu husus nasslardan ve onun delalet ettiği manalardan elde edilen isitikra ile kesin olarak sabittir. Ne İslâm dininde ne de İslâm şeriatında zorluk vardır. İslâm şeriatında darlık ve sıkıntıya mahkûm edecek bir hüküm mevcut değildir. İhtiyaç, icadın (ihtira) anasıdır. İcad ise Allah'ın kevnî hidayetidir. Böylece ihtiyaç hükmün de temeli olur. Hüküm ise Allah'ın şerî hidayetidir.²¹²

İslâm şeriatının zarurî, (zorunlu) hacî (ihtiyaç duyulan) ve kemalî (tamamlayıcı) olmak üzere üç ayrı maksadı vardır. İnsanın ihtiyaç duyduğu, fakat İslâm şeriatının yasakladığı herhangi bir ihtiyacın varlığı mümkün değildir.

- Akıl Hidayeti: Kur'ân-ı Kerim'de hüküm koyulurken akla itibar edildiği gibi, şâri de hitabında akla itimad etmiştir. Bu, hikmetli şeriatın büyük bir aslıdır. Akıl yüce ilahi bir hibedir. İslâm şeriatı iki şey üzerine bina edilmiştir. Biri akıl diğeri de göklere, yere ve dağlara arz edilen emanettir.²¹³

Cârullah'a göre insanın zihnine gelen her fikir ve vehim akıl değildir. İnsanın kalbinde yer bulan her heva ve arzu, insanın Rabb'inden bir beyyine ve Allah'ın ayeti olarak kalbinde bulduğu vicdan sayılmaz. Akıl basirettir. Nasıl ki, göz ışıktan başkasını görmez, akıl da hakikatten başkasını görmez. Kur'ân-ı kerim asla akıyı yermemiştir. Ancak bazı kişilerden akıyı nefyetmiştir. Demek istemiştir ki, insanda akıl olsa hakkı kavrar. Zira su yanmayı kabul etmediği gibi akıl da batılı kabul etmez. Allah'ın mahlukatında en büyük şahidi önce akıl sonra duyulardır. Duyular, ışık, konum ve engel olmayışı gibi şartlar gerçekleştiği zaman duyusal gerçeklikleri kavrar. Biz duyulardan duyularla bilgi elde etmekten şüphe etmeyiz. Delil ve gerçeklerle birlikte akıl ve basiretin durumu, ışık ve konum ile birlikte gözün durumu gibidir.²¹⁴

İnsan kendi nefsinin ve kendi fiillerinin de idrak eder. Her bir fiilin haddi zâtında kararlaştırılmış bir vasfı, gerçeklik yönü vardır. İyi olanları iyi, kötü olanları kötü görür.

²¹¹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142-145.

²¹² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142-145.

²¹³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142-145.

²¹⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 142-145.

İyi fiilin kendisi bizâtihi iyidir. Sadece soyut bir emirle yahut failin ihtiyarı ile iyi değildir. Bilakis akıl terazisinde onu tercihe şayan kılacak bir özelliği vardır. Husun kubuh meselesi aklın işidir. Akıl zorunlu olarak veya düşünce sonunda iyi bir şeyin iyi olduğunu, kötü bir şeyin de kötü olduğunu idrak eder. Hikmetli şeriat her şeyi ortaya koyup ispat etmez, tanımlayıp aydınlatır, gerisini akla bırakır.²¹⁵

Akıl hem hakikati hem de hakikate uygun fiilleri kavrar. İyi fiillerin güzelliğini, kötü fiillerinde çirkinliğini bilir. Aklın müspet ve menfi hüküm koyma yetkisi yok, ancak müsbet ve menfi hükümleri kavrama yetkisi vardır.²¹⁶

“De ki, hüküm ancak Allah’ındır.”²¹⁷ ve “Ben ancak sizi vahiy ile uyarırım.”²¹⁸ ayetlerinde belirtildiği üzere aklın hüküm koyma, inzar etme ve herhangi bir kimseye sorumluluk yükleme yetkisi yoktur. Bu yüzden Cârullah’a göre mesele bağlamında fikhî ve kelâmî mezheplerin en edeplisi Eş’ariler olmuştur. Eş’ariler İslâm şeriatî’nde hikmet ve maslahatı inkâr etmezler, ancak itaat ettikleri her hükmü ve hikmetli şeriate ve Allah’ın emrine isnad ederler. Aklın idrak gücünü inkâr etmezler ancak, emir, nehiy ve teklif konularında akıl ile hükmetmezler. İslâm şeriatının bilgi ve hikmete dayanan en büyük şeriat olduğuna, kötü bir şeyi emretmeyeceğine hikmet ve maslahata aykırı bir hüküm getirmeyeceğine olan inançları tamdır. Allah’ın emirleri kulların maslahatları ile ilgilidir demekten haya ederler; ancak Allah’ın emirlerinin maslahat gereği olduğuna kabul ederler. Karşı çıktıkları şey, her hükmün bir illete dayandığıdır.²¹⁹

Cârullah’a göre akla düşen, her şeyi idrak edip kavramaktır; başka bir kimse üzerine hüküm koymak değil. İnsanın şeref ve kerametine münasip olan da budur. Zira Allah insanı mükemmel akıl, müstakil kudret ve mutlak irade hürriyeti ile şerefyâb etmiştir. Ona yaraşan Allah’tan başkasının emirlerine itaat etmemesidir. Aklın en büyük kemal ve fazileti, hakkı idrak edip salah ile fesadı bilmek, güzel ile çirkinin ayırmak ve iyi ile kötüyü tanımaktır. Akıl yegâne hikmet sahibi olan Allah’ın emirlerine itaat etmek, kanun ve şeriate tabi olmak, kanun ve şeriat de birbirine uygun olmak durumdadır. Mutlak akıl, her türlü vehim ve hevadan arındığı zaman hakkı yansıtan bir ayna, Allah’ın ayeti ve insan için Rabb’inden bir beyyine (apaçık delil) olur. Aklın

²¹⁵ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 142-145.

²¹⁶ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 142-145.

²¹⁷ En’am 6/57.

²¹⁸ Enbiya 21/45.

²¹⁹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s. 142-145.

mutmain olduğu, kalb-i selim eseri bir vicdanın kabul ettiği her şey dindir. Aklın kabul ettiği edep sahih naklin de kabul ettiği edeptir.²²⁰

2.1.5.5. Haber-i Vahid

İslâm'ın temel ilkelerine göre, her insan, âdemoğlunun her ferdi, Allah katında yüce bir değere sahiptir. Her insan emin ve güvenilir kabul edilmiştir. Binaenaleyh, İslâm şeriatının insana bakış açısı mutlak güvenilirlik esası üzerine bina edilmiştir. Din, insanı, sözlerine sâdık, fiillerinde güvenilir kabul etmiştir. Kur'ân'ı Kerim de bu ilkenin, diğer ümmetler arasında, İslâm ümmetine yerleşmesi için çaba sarf etmiştir. Bu fazilet ve bu güven Allah'ın kalplerine sekinet indirdiği ve takva sözüyle bağladığı müminlere verilmiştir. Zaten onlar da buna layık ve ehil kimselerdir.²²¹ Cârullah'a göre kelamcıların akâid kitaplarında Allah'ın *“Onlar Allah'ın emirlerine asla isyan etmezler ve emrolundukları şeyleri yaparlar.”*²²² dediği ve meleklerden üstün sayılan kimseler bunlardır.

Cârullah'a göre insanın işitme ve öğrenme yolu ile elde ettiği bilgiler üç kısma ayrılır:

- Sadece işitme ve öğrenme yoluyla elde edilen bilgi: Geçmişte yaşanan gaybi olaylar yahut gelecekte, edebi hayatta, insanın başına gelecek hadiseler ancak bu yolla ifade edilir. Ancak ilim ehli, bu konuları haber veren kimsenin, doğruluğu sabit olmuş, ismet sıfatına sahip peygamber olmasını şart koşmuşlardır.²²³
- Aklî ve Nazar ile elde edilen bilgi: İnsanın fıtratında, kendi nefsindeki delillere götürecek bir şey mevcut değildir. İnsan bunu öğrenmek için mutlaka ilim elde etmek zorundadır. İnsan bu bilgiyi kendisine öğretene taklit ederek değil, öğretenin önünde aydınlattığı yola girerek, elde eder. Daha sonra akıllı insan bu bilgilerle kendisine yönelir ve fikir ve düşünce ile kendisini kavrar. İnsan tabii ve matematik ilimlerini, iş ve sanatları hep bir öğretmen yoluyla öğrenir. Hiç kimse bu bilgileri öğretene ve haber veren kişide herhangi bir şart aramamıştır.²²⁴
- Haram, helal, farz ve mendup konularını öğretene fikhî ve şer'i ilimler: Bu ilimlerin aslı şâriden işitilen bilgilere dayanır. İsmet sıfatını taşıyan şâri'den işitilen şeyler zorunlu bilgi ifade eder. Elbette herkesin şâriden bizzat işitmesi her olayı görüp

²²⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.126-128.

²²¹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.126.

²²² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.126- 127.

²²³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.89-141.

²²⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.89-141.

yaşaması mümkün değildir. Öyle ise iki yönden zann ile yetinmek zorunluluk arz etmektedir; birincisi şârii dilinden bizzat işitilmeyen gaybî bir bilgide, ancak onu şariden rivayet eden başka bir ravi yoluyla bilinebilir. Burada zorunlu olarak zann ile amel edilecektir. İkincisi de fikhî hadisenin şekli ve olayın kendisi konusunda da zann ile amel edilir. Zira olayların sonu ve sınırı yoktur. Ancak nasslar sınırlıdır. Bu takdirde de re'ye başvurmak zarureti hâsıl olur. Öyleyse nassları uygulamada da zann ile amel etmek zorundayız. Risalet asrında da bu böyleydi. Zira bir nassı herkese duyurmak mümkün olmadığı gibi, şariden gelen nassların her olayı kapsaması da mümkün değildir. İnsan bütün zamanlarda her işine zanna dayanır. Her işte zanna dayanmak insan için tabii be fitrî bir durumdur. Zann da hatba ihtimalinin olması, onunla amel edenin azmini sarsmamalıdır. Zann ile amel vacip olduğu için şeriatın ayrıntılarında yaoılan hatalar kaldırılmıştır. Yani affedilecektir.²²⁵

Bütün bunlardan dolayı Cârullah'a göre ahad haberler zann-ı galip ifade ettikleri için onlarla amel etmek vaciptir. Bazen yakın ifade eder ki, çoğunluğu böyledir. Sahih sünnetlerin çoğunluğu âhad haberlerden ibarettir.²²⁶

Cârullah'a göre nassların yani Kur'ân-ı Kerim'in bütün ayetleri ile Hz. Peygamber'in hadislerinin zahirleri açıktır. Hepsi apaçık Arap dili ile söylenmiş, zahir anlamları kesinlikle ifade ederler. Bu durumda şâriin bütün nassları, Hz. Peygamber'in sahih, âhâd sünnetleri meşhur ve mütevâtir hadislerin tamamının şerî ve kesin delillerdir.²²⁷

2.2. Cârullah'ın Nübüvve Dair Görüşleri

2.2.1. Hz. Peygamber'in Konumu

Hz. Peygamber'in sünneti İslam şeriatının en mühim delili, hayatta tatbik ettiği yol da ümmetinin düsturudur. Cârullah'a göre Allah Hz. Peygamberin konumunu en doğru şekilde Kur'ân-ı Kerim'de ortaya koymuştur. O yüzden Cârullah'ın Hz. Peygamber konumu ile açıklamalarının neredeyse tamamını Kur'ân-ı Kerim' ayetlerinden oluşturmuştur. Bu ayetleri ve Cârullah'ın ayetler üzerinden yapmış olduğu yorumları ele alacağız.

²²⁵ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.89-141.

²²⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, 126-128.

²²⁷ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne* 126-128.

Bu ayetlerden ilki Talak suresinde geçen “...*Ey inanan akıl sahipleri Allah’tan korkun. Allah size gerçekten bir zikir (hatırlatıcı) indirmiştir. Ki o hatırlatıcı; iman edip salih amel işleyenleri, karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için, size Allah’ın apaçık ayetlerini okuyan bir Peygamberdir...*”²²⁸ ayetidir. Bu ayette açık bir şekilde Allah, peygamberin kendisi için zikir(uyarıcı) kelimesini kullanmış, onun örnek hayatını da (siret) kendi ayetleri olarak nitelendirmiştir. Bu ayetler ümmeti her türlü karanlıktan aydınlığa çıkararak ilahi bir hüccettir.²²⁹

Kur’ân’ın Hz. Peygamber’le ilgili ve ona verdiği özel konumdan ötürü peygamberine hitâp ederken farklı bir hitap şekli kullanmış; onu överken dahi diğer peygamberlerinin durumunu alçaltmamak için şahıs zikrederek övgü kelimeleri kullanmamış “peygamberlerin bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık” diyerek zımnen peygamber efendimizin diğer peygamberlerden ayrıldığını üstünlüğünü belirtmiştir. Peygamberin şanını yüceltirken kimlerden üstün olduğunu gizli tutulmuştur. Bu Ku’an’ı Kerim’in nazımının muhteşem oluşu gibi edebi üslup ve nezaket olarak da mükemmel oluşuna delalet etmektedir. Kur’ân-ı Kerim’in mükemmelliğinin ise ancak; Aziz Alîm ve Hakîm olan Allah’a mahsus olduğuna temas etmiş ve Allah ve Hz. Peygamber arasındaki özel konumu ayrıntılarıyla belirtmeye çalışmıştır. Yazarın Kur’ân’da peygambere karşı edebi üslubun nezaket ile beraber olduğuna dikkat çekmesi ve Kur’ân’ın peygamberimize hitabında üslup farklılığının olduğuna vurgu yapması oldukça dikkat çekmektedir.²³⁰

İlk nazil olan ayetlerde Allah izzet ve azameti ile peygamberine hitap ederken peygamberimizi kendine izafe ederek onu yüceltmıştır. Allah’ın rahmetinin tecellisi olarak ayetlerin inmesi ve onun rahmet peygamberi oluşunun övülmesi bu ilk ayetlerle gerçekleşmiştir. Allah’ın rububiyet ve kereminin tecellisi, alemlere rahmet olan peygamberin gönderilmesi ve risalet kapısını açılmasıdır. Cârullah Alak suresinin ilk ayetlerini tefsir ederken peygamberin övülmüşlüğü bu ayetler ile ispat etmiştir. “*Seni yaratan Rabbinin adı ile oku rabbinin adı ile oku. Oku; senin rabbin en kerimdir.*” O, bu ayetin kelimelerinin tefsiri mahiyetinde açıklama yaparken bu ayetlerin peygambere övgü içerdiğini açıklamıştır. Ayetlerde Allah’ın peygamberine azamet ve

²²⁸ Talak 65/10.

²²⁹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.37-66.

²³⁰ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.37-66.

izzet ile hitap ederek peygamberine okumayı, kalemle yazmayı ve bilmediklerini öğretmesinin rahmetinin, rububiyyetinin ve kereminin eseri olduğu zikredilmiştir.²³¹

Cârullah Risalet kapısının peygamberimize bu ilk ayetler ile açıldığını; ona hiçbir peygambere nasip olmayan bilgilerin öğretildiğini, onun vasıtası ile tüm aleme bu bilgilerin tecelli ettiğini ve bunun hiçbir peygambere nasip olmadığını ifade ederek peygamberin övüldüğünü ispat etmektedir.²³²

Kalem süresi ile Allah kaleme ve kalem tutanların yazdıklarına yemin ederek Allah'ın nimeti sayesinde peygamberinin mecnun olmadığını onun büyük bir mükafat sahibi ve yüce bir ahlak üzere olduğunu belirtmiştir. Hakîm, Aziz, ve Âlîm olan Allah'ın yücelttiği bir ahlak elbette en yüce, en faziletli, en güzel ve en mükemmel ahlaktır. Kur'an'ı Kerimde böyle bir övgüye mazhar hiçbir peygamber bulunmamaktadır. Peygamberinin ahlakını ve ona vahiy getiren meleği Rûhulkudüs' ü de hiçbir varlığa nasip olmayan şekilde övmüş olmaktadır. Bu ayetler ile Rûhulkudüsü bu şekilde övmesinin sebebi ise ona vahyi getiren melek vasıtasıyla peygamberimizi övmek için bir hazırlık ve vesiledir. Peygamberimizin ahlakını bu şekilde övmek suretiyle aslında, dinimizin yüce ahlak üzere tesis edildiğini belirtmiş olmaktadır.²³³

Cârullah'ın ifadesine göre risaletin üçüncü yılı başlarında Mekke'de ikinci sure olarak nazil olan Kalem Suresi'nin ilk ayetlerinde yer alan *“Ve sen elbette yüce bir ahlak üzeresin”* ifadesi, Medine en son nazil olan Tevbe suresinin son ayetleri ile en güzel şekilde açıklanmıştır. *“Andolsun size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki; sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, müminlere karşı çok şevkatli merhametlidir. (Ey Muhammed) Yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. O'ndan başka ilah yoktur. Ben sadece O'na güvenip dayanırım. O yüce arşın sahibidir.”*²³⁴ Bu ayeti kerimler ile Hz. Peygamberin âlemlere rahmet, bereket ve hidayet olmasının onun yüce ahlakının bir bölümü olarak belirtilmiş; yeryüzünün huzur ve saadetinin onunla sağlanabileceği de vurgulanmış olmaktadır.²³⁵

Mekke döneminin son dönemlerinde nazil olan Enbiya suresinin 107-109 ayetleri ile Hz. Peygamberin düşmanlarına karşı maddi gücünün olmadığı zamanda ona şu ayeti kerimelerle güç ve cesaret verildiği belirtilmektedir. Hz. peygamber düşmanlarını *“Eğer yüz çevirirlerse; de ki, (bana emrolunanı) hepinize açıkladım. Artık*

²³¹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²³² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²³³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²³⁴ Tevbe 9/128.

²³⁵ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

*size vadolunan şey yakın mı? uzak mı? bilmiyorum?*²³⁶ ayeti kerimleri ile tehdit edip uyarıyordu. Tevbe suresinin son iki ayetinde ise Allah'ın peygamberine yaptığı büyük iyilik ilan edilmiş; düşmanlarına karşı galip geleceği; kendisine lütuf, ihsan, himmetin verildiği, onun fatih, aziz, galip bir peygamber olduğu beyan edilmiştir. Bu ayeti kerimler ışığında onun düşmanlarına galip olduğu dönemde dahi düşmanlarına böyle ihsan ve kerem ile davranan, yüce ruhlu bir peygamber gelmemiştir.

2.2.2. Peygambere Hitabın Mahiyeti

Allah teâla Kur'ân- Kerim'de iki celal ve cemal olmak üzere iki ayrı sıfatından söz etmiştir. Büyük bir ahlak üzere olan hikmet sahibi peygambere nazil olan Kur'ân ayetlerinde de Allah'ın bu iki sıfatına uygun olarak iki ayrı hitap tarzı kullanılmıştır.

Hitab-ı vasiyyet: Bu, Hz. Peygamber'in yüce ahlakına uygun bir hitaptır. Hz. Peygamber bu tür hitapları aracısız olarak hakîm ve alîm olan Allah'tan aldığı için buna vasiyyet-i ledunniye de denmiştir. "*Biz sana âyetlerden ve hikmet dolu Kur'ân'dan okuyoruz.*"²³⁷ Ayetinde vurgulandığı üzere bu hitap tarzı ile gelen âyetler yüce peygamberin ahlakına uygun olarak Allah'ın cemal sıfatının tecellisi olarak kullarına olan lütfunu ihtiva eder.²³⁸

Hitâb-ı izzet: Bu da Allah'ın celal sıfatı gereği geçmiş milletlere uyguladığı sünnetlere uygun olan bir hitap tarzıdır. Kur'ân-ı Kerim'in getirdiği din ve şariat hem Allah'ın bütün âlemlere olan fazlı ve rahmeti, hem de azîz, alîm ve hakîm olan Allah'ın adaletidir. Buna göre İslâm şeriati Allah'ın cemâl ve celâl sıfatlarını birleştiren diye, Kur'ân'da Hitab-ı İzzet tarzına da yer vermiştir.²³⁹

Hiz. Peygamber'in hem gönderiliş amacına hem de tabiatına uygun olarak, hitab-ı vasiyyet ile nazil olan her şey, Kur'ân'ın kendi hitabı tarafından desteklenmiştir. Şefkatli peygamber bu ayetleri doğası ve konumu gereği bilgi ve eylem olarak algılamış; Hitab-ı izzet-i ilâhiye ile hitab-ı vasiyyet-i ledünniyenin birlikte, birbirine uygun olarak gelmesini beklemiştir. Vahyin bu şekilde nâzil oluşu Kur'ân- Kerim'e özgüdür. Kur'ân-ı Kerim de bunun sadece Hâtemu'l-Enbiya Hz. Muhammed'e (sav) özgü olduğunu, hiçbir peygambere bu şekilde vahyedilmediğini ifade etmiştir. Nitekim

²³⁶ Enbiya 21/109.

²³⁷ Âl-i İmran 3/58.

²³⁸ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²³⁹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

"Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik."²⁴⁰ ayetinde belirtildiği üzere bu nimet ondan başkasına verilmemesiştir.²⁴¹

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın öncekilere uyguladığı sünnete uygun olarak, hak ve adalet gereği, nâzil olan ayetler vardır. Ancak bu, Hz. Peygamber'in kişiliği ile Allah'ın kendisine olan tavsiyeleri ile uyuşmaz. Bu sebeple, geçmiş ümmetler ile kendi ümmeti arasında hak ve adalet yerini bulsun diye bazı âyetler nazil olunca, Hz. Peygamber hafifletilmesini beklemiş ve kolaylaştırılmasını temenni etmiştir. Ancak Allah Teâla, hak ve adalet gereği, bu hükme sarılmasını kesin bir emirle isteyince bunu Allah için yerine getirmiştir, hak ve adaletin yerini bulmasını sağlamıştır.²⁴²

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in hakka ve adalete sarılması için gelen şiddetli hitaplarda dahi Allah'tan Peygamber'e övgü vardır. Bazı cahillerin sandıkları gibi bu ayetlerde kınama (itab) veya azarlama yoktur. Bilakis, verdiği sözlere ve tavsiyelere uymada büyük bir kararlılık ve sebat gösterdiği için, Allah Teâla kulunu ve habibini yüceltmıştır. Zira Hz. Peygamber Allah'ın kesin emri ve yol göstermesi olmadan tavsiyelerin hükmünü bırakıp Kitab'ın hükmüne dönmemiştir. Hz. Peygamber nehyedildiği konularda bile övülmüştür. Zira Kur'ân-ı Kerim'in peygambere hitabı fazilet, ihnsan ile adalet arasında yer alırken, diğer insanlara olan hitabı adalet ve zulüm arasında yer alır.²⁴³

Kur'ân'da istiğfar etmeye yönelik varit olan emirler Hz. Peygamber için olumsuz anlam ifade etmez. Zira Tevbe ve Munafikûn surelerinde geçen istiğfar ile ilgili ayetlerin gerçek anlamı Hz. Peygamber'i af dileyip dilememe arasında muhayyer bırakmaktır. Tevbe suresinde istiğfarın yetmiş kere diye bir miktar ile sınırlandırılması has ve katîdir. Bir zaruret ve karine olmadan hakiki anlam terk edilemez. Cârullah'a göre her iki ayetten de Hz. Peygamberin af dilemesine izin verildiği ve söz konusu yasağın da yetmiş sayısı ile sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Binaenaleyh Hz. Peygamber bu âyetin nüzulüne sebep olan münafıkların reisi Abdullah b. Übeyy'in cenaze namazını kılmış ve onu için af dilemiştir. Örnek hayatına, takip ettiği güzel yol ve yöneme, Allah'ın yarattıklarına olan sonsuz şefkat ve merhametine uygun olarak bu ayeti anlarken hakikat manasını tercih etmiş ve buna bağlı kalmayı prensip edinmiştir. Hz. Ömer ise ayetin lafzının ve verilen yetmiş rakamının mecâzi anlamını tercih etmiş ve bu konuda Hz. Peygamber'e karşı çıkmıştır; İbn-i Übeyy'in münafıklık yaptığı günlerde

²⁴⁰ Hicr 15/87.

²⁴¹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²⁴² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²⁴³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

söylediklerini bir bir tekrarlamasına karşılık Hz. Peygamber sadece tebessüm etmiştir.²⁴⁴ Hz. Ömer bu itirazlarını arttırınca da şöyle demiştir: *"Ey Ömer benden uzak dur, ben bu konuda serbest bırakıldım, bana ister af diel ister dileme onlara yetmiş kere af dilesen de Allah onları affetmeyecektir. Yetmişten fazla af dilediğim taktirde affedileceğini bilsem bu sayıyı arttıırdım."*²⁴⁵

Hz. Peygamber hem yüce ahlâkına hem de hitab-ı vasiyyete daha uygun olduğu için bu ayetlerin lafzî anlamını tercih etmiştir. Bir çok görüşü Allah'ın hükümlerine uygun düşen Hz. Ömer hem ayetin lafzî anlamını hem de yetmiş rakamını mecazi olarak değerlendirmiştir. Hz. Ömer'in bu anlayışı ise Allah'ın önceki milletler hakkındaki kanunlar (sunnetun fi'l-evvelîn) gereği ifade edilen Kur'ân hitabına uygun düşmüştür.²⁴⁶

Cârullah'ın Hz. Peygamber'in konumuna ilişkin saptamaları bazen tüm tefsir geleneğini karşısına alabilecek kadar farklı bir durum araz etmektedir. O bazen bir ayeti tefsir ederken bildiği ve inandığı doğruları her şartta savunması gerektiğini düşünmüştür. Kur'ân kendi bütünlüğü ve sünnet birlikteliği ile anlaşılır. Kur'ân'ın genel örfüne, Hz. Peygamber'in örnek hayatına aykırı düşen hiçbir görüş tefsir değeri kazanmaz, isterse bütün bir gelenek arkasında sursun. Örneğin Abese suresinde Hz. Peygamber'in mi yoksa muhatabı olan müşriklerin mi âmâ sahabîye yüzünü ekşittiği konusunda Cârullah, hemen hemen tüm tefsir geleneğinden farklı bir görüş seslendirir. Onu bu oldukça sıra dışı tercihe iten tek şey, inanmış olduğu yorum ilkeleridir.²⁴⁷

Abese suresinde işaret edilen hadisede malum olduğu üzere Cârullah'ın ifadesince Hz. Peygamber, kabilelerin ileri gelenlerine yöneldi, kabilenin büyüğünün

²⁴⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.44; Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²⁴⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, I-VII, Dâru İbn Kesîr-Yemâme, Beyrut 1993, tefsir 160, Hadis no. 4393; Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh*, I-V, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Kahire 1991, sıfâtü'l-munâfikîn 3, Hadis no. 2774; Ebû Hâmid el-Gazâlî'ye göre bu haber uydurmadır. Zira ayette geçen "yetmiş" rakamı belirli bir sayıyı değil, çokluk (teksir) ifade etmektedir. Asıl vurgulanmak istenen, onların bağışlanma ihtimalinin olmadığıdır. Gâzali, *el Mustasfa* adlı eserinde şöyle der: " Bu haberin sahih olmadığı çok açıktır. Zira Allah Rasûlü kelamın manalarını en iyi bilen kimsedir. Gazali, Ebû Hamid, *el-Mustasfa*, thk. Muhammed Abdüsselam, nşr. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I, 62; Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²⁴⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.44; Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

²⁴⁷ Arslan, Ali-Maraş, İbrahim-Çelik, Recep- Berse, Mehmet Kamil, "Musa Cârullah", *Kazanlı Yenilikçi Âlimler*, Haziran 2014 Yayımlayan Türk Dünyası Kültür Başkenti, Eskişehir 2013, Cilt 3. s.56; Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.37-66.

hidayetinin kabilenin kendi hidayeti için yeterli gördü. Âmâ (Abdullah bin Ümm-i Mektûm) ile çok az bir süre ilgilenmedi. Zira onu tanıyordu ve hayırlı bir kimse olduğunu biliyordu. Sohbet şerefine nail olması için birkaç saniye bekletiverdi. İşte Hz. Peygamberin bu davranışı başlı başına bir sûrenin nazil olmasına sebep oldu. Cârullah’a göre bu sûrede zannedildiği gibi Hz. peygamber kınanmamış, bilakis övülmüştür. Yine bu surede âmâ Abdullah bin Ümm-i Mektûm gözü gören hiç kimseye nasip olmayacak bir şerefle taltif edilmiştir. O zaman bu surenin ilk iki ayeti ile ilgili şunları sormak gerekir. Yüzünü ekşiten kimdir? Yüz çeviren kimdir? En yakın ihtimal, gâip zamirin, kinayeli olarak malı ve nesebi ile böbürlenene, hak ve hidayetten kendini müstağni gören mütekebbir adama raci olmasıdır. Dolayısıyla burada Hz. Peygamberin âmâ sahabîden yüz çevirdiği anlatılmamaktadır; aksine Hz. Peygamberin dini tebliğ ettiği müşrik, âmâ sahabîden rahatsız olarak yüz çevirip gitmiştir. 17. Ayette *‘Kahrolası insan! Ne inkârcıdır!’* ifadeleri de buna delalet etmektedir. Zira şefkat ve merhamet peygamberinin yüzü daima gülekti. Hiç kimse onun güleç yüzünde asıklık görmemiştir. Sonra Kur’ân-ı Kerim, Hz. Peygamberin olumlu olan iki şeyden birini bırakıp diğeri ile uğraşmasını yüz çevirme (tevellî) olarak değerlendiremez. Zira tevellî ifadesi görevden kaçmak ve sırt çevirmek anlamında kullanılmıştır. Hz. Peygamber mütekebbir ve müstağni kimselere yöneldiğinde görevini yerine getiriyor ve Kureys’in ileri gelenlerine hidayete ererler ümidiyle mesajını tebliğ ediyordu.²⁴⁸

2.2.3. Hz. Peygamber’in Davet Görevi

Ehli Kitabın ihtilafa düştüğü şeylerin açıklaması bakımından Hz. Peygamberin beyan ve davet görevleri önem arz etmektedir. Oysa peygamberin ümmetine Allah’ın kitabını beyat etme görevi. *“Biz sana bu kitabı, Allah’ın sana gösterdiği şekilde, insanlar arasında hükmedesin diye indirdik...”*²⁴⁹ ayeti ile açıklanmıştır. Bu yüzden Cârullah’a göre Kur’ân’ı Kerim’i okuyan herkesin Hz. Peygamberin hem hüküm koyan hem de davetin öncüsü olan beyan eden/açıklayan biri olduğunu görebilecektir.²⁵⁰

Beyan etme emrinin özünde de tevhide davet yatmaktadır. O yüzden Cârullah’a göre Hz. Peygamber’in en yüce ve birinci asıl görevi davettir. Zira ona göre Kur’ân’ı Kerim bize Hz. Peygamber’in iman etmeye davetini inkarcılara sunulacak en büyük

²⁴⁸ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.17-18.

²⁴⁹ Nisa 4/105.

²⁵⁰ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.10.

delil olarak vermektedir. Cârullah bu düşüncesini “*Peygamber sizi Rabbinize iman etmeye çağırdığı halde niçin Allah’a iman etmiyorsunuz.*”²⁵¹ ayetine dayandırmaktadır.

2.2.4. Hz. Peygamber’in Davranışlarının Örneklik ve Hikmet İhtiva Etmesi

Kur’ân ayetlerinde Hz. Peygamber’in İslâm ümmeti için en güzel örnek olduğu açıkça ifade edilmektedir. Hz. Peygamber’in tüm davranışlarının ümmete örnek kılınması gibi, diğer peygamberlerin de davranışları İslâm ümmetine örnek gösterilmiştir. Kur’ân’da geçen Nuh,²⁵² İbrahim,²⁵³ Musa, Harun²⁵⁴ ve İlyas²⁵⁵ peygamberlere selam verilerek bu hakikat tescillenmiştir.²⁵⁶

Kur’ân-ı Kerim ayetlerinde geçen peygamberlerin konumundan bizim peygamberimizin mahrum bırakılamayacağını düşünen Cârullah’a göre Hz. Muhammed’in örnek hayatı, ümmetin hayatına yön veren bir delil olmuş, doğru yola götüren hikmetli bir method olarak kabul edilmiş ve İslâm öğretileri ile büsbütün bağdaşmıştır. Hz. Peygamber yaşam süresi içerisinde sergilediği hayatı, bütün ümmetin edebî, siyasî, ve toplumsal hayatı için hikmetli yasa, prensipler ve düsturlar içermektedir.²⁵⁷

Cârullah, Hz. Peygamber’e nispet edilen “*İyi bilin ki en güzel kelam Allah’ın kelamıdır. En güzel rehberlik (hedy) Hz. Peygamber’in rehberliğidir. İşlerin en şerlisi, sonradan ortaya çıkan kötü işlerdir (muhtes). Sonradan ortaya çıkan herşey bidattır. Her bid’at dalalettir. Her dalalet insanı ateşe götürür.*” hadisini delil getirmektedir. Cârullah bu hadisi delil getirirken Hz. Peygamberin örnekliğini vurgulamıştır. Hadisin her bir cümlesinin doğru olduğunu, hadisin manasının ise İslâm dininin aslî hüviyetinin korunduğunu düşünmektedir. İslâm dinin aslî hüviyetinin korunmasının ise İslâm dinin önünden ve arkasından bir şeyin karışmadığını ve bidatlar ile İslâm’ın özüne zarar verilemeyeceğini düşünmektedir. Bu durumu ise nebevi bir hikmet olarak algılamaktadır. Bu hadisin geçtiği hadis kaynaklarında hadis daha uzun şekli ile şu şekilde geçmektedir. Hz. Câbir şöyle demiştir: “ Hz. Peygamber hutbede Allah’a layık-ı vech ile hamd ü sena ettikten sonra şöyle derdi: “*Allah kime hidayet bahşederse kimse onu saptıramaz. Allah’ın dalalete düşürdüğünü de kimse kimse hidayete erdiremez. En*

²⁵¹ Hadid 57/8.

²⁵² Saffât 37/79.

²⁵³ Saffât 37/109.

²⁵⁴ Saffât 37/120.

²⁵⁵ Saffât 37/130.

²⁵⁶ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.21.

²⁵⁷ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.21.

doğru söz Allah'ın kitabıdır. En güzel rehberlik Hz. Muhammed'in rehberliğidir. İşlerin en şerlisi, (dinden olmadığı halde) sonradan (dindenmiş gibi) ortaya çıkan kötü işlerdir. Muhdes olan her iş bid'at, her bid'at dalalet ve her dalalet ateştedir..."²⁵⁸

²⁵⁸ Nesâî, *Sünen*, İdeyn 22, Hadis no. 1578, III, 188 Aynı hadisin başka varyantları için bk. İbn Hanbel, *Musned*, III, 310, 371; Muslim, Cum'a, 43, II, 592; Abdullah bin. Mes'ud rivayeti içinde bk. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2009, mukaddime 7, I, 18; Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.21.

BÖLÜM III

MUSA CÂRULLAH'IN HADİS-SÜNNET ANLAYIŞI

3.1. Musa Cârullah'ın Sünnet Tasavvuru

Çalışmamıza konu edindiğimiz Musa Cârullah'ın sünnet anlayışındaki sünnet kavramı onun İslâmi düşünce sisteminde oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Sünneti birçok farklı anlamda kullanırken bahsedilen ise İslâmı yaşayan zümre olan İslâm bilginlerinin ortaklaşa oluşturduğu isim olan ehli sünnet vel cemaat kavramındaki ehli sünnet kastetmiştir. Sünnetin bu anlamı ile İslâm bilginlerinin ortaklaşa koyduğu 'ehli sünnet ve'l cemaat' tabirindeki sünnet tabiri aynı ile anlamadır.²⁵⁹ Hz. Peygamber'in en büyük sünneti ve öğretilerinin temel kaynağı Kur'ân-Kerim'dir ve onu İslâm ümmetine miras olarak bırakmıştır. İslâm bilginlerinin ortaklaşa koyduğu eh-i sünnet ve-l cemaat tabiri Cârullah için İslâm ümmeti ile bütünleşmiştir ve İslâm ümmetine verdiği önemi çalışmalarında sıkça dile getirmiş bu kavrama dair düşüncelerini geniş bir şekilde açıklamaya çalışmıştır.²⁶⁰

Evrensellik ilkesi Kur'ân-ı Kerim'e hamledilmektedir. Ancak günümüz düşünce sisteminde Hz. Peygamber'in sünnetlerinin de evrensellik ihtiva edip etmemesi veya peygamberin hangi sünnetlerinin evrensellik ilkesi ihtiva ettiği tartışma konusu olmaktadır.²⁶¹ Cârullah, Hz. Peygamberin sünnetlerinin temel ilke ve felsefe ihtiva ettiğini ve dolayısıyla evrensellik ihtiva ettiğini düşünmektedir, ancak bu düşüncesini detaylandırmamış ve bu konuyu temellendirmemiştir.²⁶²

Cârullah'ın sünnet tasavvurunda sünnet iki bölüme ayrılmıştır. Birincisi bildiğimiz manada olan Hz. Peygamber'in sünneti diğeri ise toplumun menfaatine olan ve İslâm'ın temel prensiplerine ters düşmeyen her türlü toplumsal faaliyet olan sünnettir. Hz. Peygamber'in sünnetinden başka sahâbe tâbiîn, tebeu'ttâbiîn ve daha sonraki müslümanların fert veya grup olarak ilk defa başlattığı, kısmen ya da bütünüyle başkaları tarafından takip edilen hayatın her sahasıyla ilgili; dini, sosyal, idârî, askerî siyasî, iktisadî ve hukûkî kararları, uygulamaları, yöntemleri ve anlayışları temsil eden

²⁵⁹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.7.

²⁶⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.7; 5-36.

²⁶¹ Ertürk, Mustafa, *Sünnetin Güncelleştirilmesi Nebvî Sünnetin Evrensel Dinamizmi: Tecdid ve Sünnet İhdası*, Fecr Yayınları, Ankara 2018, s.19.

²⁶² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.5-36.

ve dini anlamda bağlayıcılığı da ifade etmeyen her türlü müspet ve güzel faaliyetin adıdır.²⁶³

Cârullah, Hz. Peygamber dönemi ile başlayan onun sünneti kavramında bütünleştirdiğimiz İslâm bilginlerinin ortaklaşa koydukları bildiğimiz manada sünnet tanımının yanında, sünnet tanımını genişletirken, bu gün İslâm adına yapılan tüm faaliyetleri sünnet tanımının altına koymuş, sadece toplum menfaatine dayalı olsa bile, İslâm'ın özüne aykırı olmayan tüm uygulamaları yani dini olmayan faaliyetleri de sünnet tasavvurunun altına almıştır; hatta onun sünnet tasavvurunda, İslâm öncesinde medeniyetin gelişmesine ışık tutmuş, İslâm'ın nüvesi olan Hz. İbrahim'in hanif dini ve ehl-i sünnetin tahrif edilmemiş olan kısımları da hidayet potasında eritilerek yer almıştır. Bu konudaki düşüncelerini ise Nisa suresinin 26. ayeti " *Allah size (hükümlerini) açıklamak ve sizi sizden öncekilerin sünnetlerine irşad etmek istiyor...*"²⁶⁴ ayetinden yola çıkarak "Allah'ın bizden öncekilerin sünnetlerine uymamızı istediğini görmekteyiz. Şayet İslâm ümmetinin kadim milletlerin sünnetlerine tabi olması, onları kendine rehber edinmesi ilahi iradeye uygun görülmüş ve İslâm tarafından meşru kabul edilmişse Kur'an açıkça ümmeti böyle bir şeye davet ediyor. Ve kadim ümmetlerin iyi sünnetlerini delil olarak görüyorsa, Kur'an'ı bize getiren Hz. Peygamber'in sünnetlerini, böyle bir haktan kim mahrum edebilir? Oysa Resul-i Ekrem'in sünnetleri en aydınlatıcı, en sağlam, en hikmetli ve toplumun kurtuluşuna en uygun sünnetlerdir."²⁶⁵ biçiminde açıklamıştır.²⁶⁶

3.1.1. Sünnetin Önemi ve Konumu

19. Yüzyılın ilk ilk yıllarında aktif siyasi yaşamı ile dikkat çeken Cârullah o yıllarda sünnete dair düşünceleri bu günkü aydınların ilim dünyasına ışık tutmaktadır. Yaşadığı yüzyılda İslâm'ın geldiği noktadan İslâmi kesimlerin hepsi rahatsız duyarken bu sorunlara duyarsız kalmamış ve çalışmalarda bulunmuştur. Özellikle de Müslümanların problemlerine çözüm ararken sünnetin bütünselliği ilkesinden yola

²⁶³ Ertürk, *Sünnetin Güncelleştirilmesi Nebvî Sünnetin Evrensel Dinamizmi: Tecdîd ve Sünnet İhdası*, s. 32.

²⁶⁴ Nisa 4/26; Özsoy, Ömer, *Sünnetullah Bir Kur'an ifadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yayınları, Ankara 2017, s. 47; er-Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu l-Gayb*, Tahran t.y., X, 66.

²⁶⁵ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.17.

²⁶⁶ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.5-36.

çıkıştır.²⁶⁷ Bunu yaparken sünnet kavramına verilen özel konumu göz önünde bulundurmıştır. Sünnet kavramını Hz. peygamberin yaşamı ile başlatmamış onu toplumda cari olan bilgiler, tecrübeler ve insan yararına olan her türlü faydalar ile bütünleştirmiştir. Bu bağlamda o “geçmişten geleceğe insanlık yararına tüm bilgi ve düşünce sistemi ilahidir ve ilahi sünnet kategorisinde değerlendirir” diyerek düşünce sisteminde sünnete çok özel bir yer açmıştır. Öyle ki sünnet onun yorumunda Kur’ân’ı da içerisine aldığı gibi Kur’ân gibi vahiy kökenlidir.²⁶⁸

Cârullah Nur suresinin son ayetlerini delil göstererek, bağlayıcılık bakımından sünneti birinci sıraya almıştır çünkü; ona göre Hz. Peygamberin cüz’i bir hadisede verdiği bir emre uymak vacip ise herhalde şeriatın genel ilkeleri ile ilgili söz ve uygulamalarına da tabi olmak öncelikli olarak vacip olması gerekir.²⁶⁹ O, bu düşüncesini “*Hayır rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılup da sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu tam manasıyla kabul etmedikçe iman etmiş olmazsınız.*”²⁷⁰ ayeti ile açıklamaktadır.

Cârullah’ın tasavvurunda sünnet, İslâm’ın akâid ve ahkâm hükümlerinin anlaşılmasında ve uygulanmasında başvurulacak en yüce ve en güçlü delilleri ihtiva etmektedir, hatta anlaşılması ve uygulanması bakımından birinci asıldır.²⁷¹

Cârullah’ın sünneti birinci sıraya almasının altında toplum faaliyetlerinin süreklilik arz etmesi ve değişken bir yapıda olması yatmaktadır. Bu sebeple o, toplumda gelişen her doğru oluşumun sünnet dairesinin içine girebilmesi için sünnetin tanımını geniş tutmuştur. Başka bir ifadeyle İslâm dini geçmişte cari olan tüm maslahatları içerisine alabilmiş ve toplum yapısı bu şekilde gelişmiştir. İslâm dininin genişliği sebebiyle toplumda cari olan ve zamanla gelişebilecek tüm maslahatları da içine alabilme yetisinin ancak sünnet ile mümkün olabileceği düşüncesi ile sünneti bu kadar geniş bir çerçeveye oturtmuştur.²⁷²

Cârullah sünnetle peygamberin tikel uygulamalarını kastetmemiş sünneti onun davranış tarzı anlamında kullanmıştır. Nitekim “*Peygamber sizi Rabbinize iman etmeye çağırdığı halde niçin Allah’a iman etmiyorsunuz?*”²⁷³ ayetinde Allah’ın âyetlerini okuyan

²⁶⁷ Çakan, İsmail Lütfi, "Sünnetin Bütünlüğü", H.z. Peygamber ve Aile Hayatı, Ensar Yayınları, İstanbul 2016, ss. 115-131.

²⁶⁸ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.5-36.

²⁶⁹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 11.

²⁷⁰ Nisa 4/65.

²⁷¹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.7-18.

²⁷² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.7-18.

²⁷³ Hadid 57/8.

ve Allah’a iman etmeye davet eden bir Peygamber’in varlığı herkesi bağlayıcı bir delil olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde “*Size Allah’ın âyetleri okunurken, üstelik Allah’ın Resulü de aranızdayken nasıl inkara saparsınız?*”²⁷⁴ ayetinde de Hz. Peygamber’in Allah’a iman etmeye davet etmesi en büyük delil olarak gösteriliyor. Peygamber’in daveti en yüce, birinci asıldır.²⁷⁵

Cârullah İslâm dinin delillerinin kaynak değerini anlatırken farklı bir bakış açısı sergilemiştir. Günümüze kadar tüm İslâm âlimleri delil bakımından Kur’ân’ı Kerim’i birinci sıraya alırken o sünneti birinci sıraya almıştır. Onun bu yaklaşımına sünnet muhaliflerine karşı aşırı savunmacı tavrı gerekçe gösterilebilir; ancak o, bu düşüncesinin savunmasını Kur’ân ayetleri ile gerektiği şekilde yapmıştır.

Cârullah’a göre sünnet, İslâm’da hükümlerin dayanağı olan dört delil arasında birinci sırada yer alan bir asıldır. Zira İslâm’da her hüküm önce sünnetle ortaya konmuş, Kur’ân-ı Kerim’in ayetleri ise daha sonra Hz. Peygamber’in o konudaki söz, fiil ve takrirlerini tespit ve te’yid etmiştir. Din ve imanın bütün temel esasları, dinin farz olarak değerlendirdiği kural ve kaidelerin tamamı önce sünnet ile belirlenmiş, daha sonra Kur’ân âyetleri bunları te’yid ve tesbit etmek üzere nâzil olmuştur.²⁷⁶ Bunu örnekler üzerinde açıklamak mümkündür.

a) Namaz, namazın bütün rükunları, şartları ve vakitleri önce sünnetle açıklanmış, daha sonra bunlar Kur’ân âyetleriyle te’yid edilmiştir.²⁷⁷

b) Abdest, namazın en önemli şart olduğu halde, Kur’ân’daki abdest âyeti²⁷⁸ ancak hicretin altıncı senesinde nazil olmuştur. Oysa âyet gelmeden yıllar önce, abdestin namazın şartı olduğu zâten sünnetle belirlenmiştir. Hem Hz. Peygamber’in hem de ashabın tek bir vakit namazı abdestsiz kılmadığı bilinen bir gerçektir. Öyleyse abdestin farziyeti önce sünnetle sabit olmuştur.²⁷⁹

c) Teyemmüm de abdestte olduğu gibi önce sünnetle ifade edilmiştir. Zira eğer teyemmüm bir özre binaen abdestin yerine ruhsat olarak verilmişse, bu özür veya özürler teyemmüm âyeti nâzil olmadan önce ortaya çıkmıştır. Binaenaleyh namaz için asli taharetle yetinmeyi meşru kılan Hz. Peygamber’in irşadı ile abdest ve teyemmüm birlikte “*Ey iman edenler! Ne söylediğinizi bilmeyecek kadar sarhoş iken namaza*

²⁷⁴ Âl-i İmran 3/101.

²⁷⁵ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.8-11

²⁷⁶ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.8

²⁷⁷ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.7-18.

²⁷⁸ Maide 5/6.

²⁷⁹ Tuzcu, Recep, *Namazın Teşri Süreci İle İlgili Rivayetlerin Kronolojik Değerlendirilmesi*, Damla Matbaası, Gaziantep 2014, s.55, Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.7-18.

*yaklaşmayın. Yolculuk (gibi yıkanma imkanından yoksun olduğunuz durumlar) dışında cünüp iken de gusletmedikçe (namaza yaklaşmayın). Hasta, yahut yolcu olduğunuz yahut biriniz abdest bozmaktan geldiği, yahut da cinsel ilişkide bulunduğunuz halde su bulamazsanız temiz bir toprağa yönelin ve sonra da onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meşhedin. Şüphe yoktur ki, Allah çok affedici ve çok bağışlayıcıdır.”*²⁸⁰ ayetine konu olmuştur.²⁸¹

d) Hz. Peygamber bir hadisinde “*Hacc Arefe’den ibarettir.*”²⁸² buyuruyor. Fıkhi olarak da Arafat’ta vakfeye durmak haccın en büyük rüknüdür. Oysa Arafat’ta vakfe yapmaya Kur’ân-ı Kerim’de sadece hac ibadetinin farz olmayan bir rüknü zikredilirken yer verilmiştir: “*Arafat’tan indiğiniz zaman, Meş’ar-i Haram (müzdelife) da Allah’ı zikredin...*” denilmiştir. Burada Arafat’tan, haccın bir esası olarak değil, sadece bir mekân olarak söz edilmiştir. Binaenaleyh, haccın en büyük rüknü olan Arafat’ta vakfe sünnetle belirlenmiştir. Ayrıca Meş’ari Haram’da Allah’ı zikretmekten söz edilirken, müteakip ayetin başında geçen “sümme” edatından başka, burada vakfeye durmak üzerinde durulmamıştır. Buna göre müteakip âyetin meali şöyledir: “*Meşar-i Haram’da vakfeye durup sonra insanların akın ettiği yerlerden siz de akın edin*”. Bütün bu açıklamalar ilim ehlini, İslâm’ın temel esaslarının sünnetle sabit olduğunu ve bunların asıl kaynağının sünnet, yani Hz. Peygamber’in pratik uygulamaları olduğunu söylemeye sevk etmiştir.²⁸³

e) İslâm’da oruç ibadeti de önce sünnet ile uygulanmış, sonra ayetler onu te’yiden nâzil olmuştur.²⁸⁴

f) Aynı şekilde İslâm’ın şartlarından olan zekat önce uygulamaya konulmuş, daha sonra Kur’ân-ı Kerim ayet ile karara bağlamıştır.²⁸⁵

Hem Kur’ân-ı Kerim’in âyetleri hem de İslâm ümmeti, beyan olması bakımından sünnetin birinci asıl olduğunda ittifak etmiştir. Zira beyanda aslolan, genel ve basit olmasıdır. Hz. Peygamber’in söz ve uygulamaları, Kur’ân’ın hem nüzulünden önce, hem de sonra, öncelikle tebliğ anlamında bir beyandır. Onlar hem kapalı olan hususların izahı hem de özet olarak verilen konuların açıklaması niteliğindedir. Ayrıca

²⁸⁰ Nisa 4/43.

²⁸¹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.7-11.

²⁸² Ebû Davud, Süleyman b. Davud, Sünen, Daru Hicr, Mısır 1999, "Menâsik" 69; Müslim, *es-Sahih*, Hac, 149; İbn Mace, *Sünen*, Menâsik, 57; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vdğ., Şirketü Mektebeti ve Matba’ati Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1962-1977, tefsir, 3.

²⁸³ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.7-11.

²⁸⁴ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.7-11.

²⁸⁵ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.7-11.

Hız. Peygamber'in fiil ve davranışları herkes tarafından müşahede edildiği için, her hususun kolay anlaşılmasını da temin eder.

Sünnetin basit ve anlaşılabilir olması ve en önemlisi de uygulanabilir olması onun, delil değeri bakımından birinci sıraya alma sebebi olarak sünnetin işlevsellik özelliğini dikkate aldığını göstermektedir.

Cârullah, ibadete ilişkin unsurların açıklanması ve beyan olması bakımından sünnetin birinci sırada olmasının Kur'ân'ı Kerim ayetleri ve İslâm ümmeti tarafından ittifakla kabul edildiğini öne sürmektedir. Ona göre, Hız. Peygamber tüm hükümlerin açıklamasını yaparken genel ve basit olması esasına dayandırmış, zaten beyanda da asıl olanın basit ve genel olması gerektiğini düşünmüştür. Nitekim bizler de onun bu düşüncesinin Hız. Peygamber'in cevâmiu'l-kelim vasfı ile uyuştuğunu görmekteyiz.

Cârullah'ın düşüncesine göre Hız. peygamberin söz ve uygulamalarının ümmet tarafından müşahede ediliyor olması, hükümlerin anlaşılma ve uygulama kolaylığı ihtiva etmesine yol açmıştır. Yani o, Hız. Peygamberin söz ve uygulamalarının Kur'ân'ın nüzulünden hem önce ve hem de sonra tebliğ anlamında bir beyan olduğunu öne sürmektedir. Başka bir anlatımla bir konu hakkında Peygamberin söz ve uygulamaları Kur'ân ayeti gelmeden de hüküm icra edebilmektedir. Bu da bağlayıcılık anlamında birinci aslın peygamberi sözleri ve uygulamaları olduğunu gösterir.

3.1.2. Vahiy-Akıl-Sünnet İlişkisi

Dünya üzerindeki bütün sanatlar sanatkârların eseri olduğu gibi ilimlerin tamamı da bütün insanların ortaklaşa oluşturdukları akılları sayesinde oluşmuştur. İslamî ilimlerin tamamı ümmetin ortak aklî çabalarıyla oluşmuştur. İslam ümmetinin ortaklaşa oluşturdukları aklının bir kişinin aklında her zaman üstün olduğunu böylece islam ümmetinin eksik ya da olduğunu ve bir kişinin vesayeti altına girebilecek kadar ihtiyaç sahibi olduğu şeklinde bir inanca katılmamaktadır. Ümmet son risaletin bereketi ile rüşdüne ermiş, rüşdü ve aklı sayesinde her hangi bir kişiye veya imama ihtiyacı kalmamış ümmetin kendisi imam olmuş ve kendi çocuklarından imamlara yetiştirmiştir.²⁸⁶ Ümmetin şahs-ı manevisi ile herhangi bir imamdan (bir kişiden) daha fazla ismet sahibi ve hidayete yakın, hakkı doğruyu ve doğruyu görececek nitelikte ve güçtedir. Musa Cârullah'ın akıldan kasteddiği doğruyu yanlıştan ayırabilecek akıldır.

²⁸⁶ Burada Şia'nın masum imam akidesine cevap vermek üzere imamların masumluluğu tezine ümmetin masumluluğu ile cevap vermeye çalışmıştır.

İslam ümmetinin rüşdüne ermesi demek onu koruyacak akıllı elde etmesi demektir. Ümmet akıllı ve kitabı ile Hz. Peygamber'in nail olduğu meziyetlerle bezenmiştir. Akıldan kastedilen iyilikler ile kötülükleri ayırt edebilme yeteneğidir bu akla koruyucu akıl âsım akıl diye nitelendirme yapmıştır. İslam ümmetinin kötülüklerden iyilikleri ayırt edebilecek akıllı ve Allah'a iman ve herşeyi açıklayan kitabı sayesinde var iken hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını düşünmektedir. Nübüvvetin Hz. Peygamber ile son bulması, aklın rüşde ermesi ve her şeyi açıklayan kitap sayesinde mümkün olmuştur.²⁸⁷

Aklın ilahi bir nur olduğunu ve bu Allah'ın nuru dilediğine gösterdiğini dile getiren Carullah'a göre Allah'a iman ile kalp aydınlanır ve iman kalbi ilme götürür. O, bu düşüncesini "*İman eden ve salih amel işleyenleri Allah imanları ile aydınlatacaktır.*"²⁸⁸ ayeti ile delillendirmiştir. O bu ayet ile imanın aydınlatmasının insanı ilme götürmesi olarak tefsir etmiş olmaktadır.²⁸⁹

Carullah, "*Benden size bir hidayet gelir de her kim hidayetime tabi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler.*"²⁹⁰ ayetinin tefsirini şu şekilde yapmıştır. "Benden size bir hidayet gelirse, bu hidayet kitapla olabilir, peygamberle olabilir veya akılla olabilir. Her kim naklî ve aklî rehberliğe tâbi olursa onlara ne korku ne de hüzn vardır. Allah önce hidayeti kendi nefsinin izafe etmiş, daha sonra mutlak ve genel ifade kullanmıştır." Bunlara göre, kitabın, peygamberin ve aklın rehberliği hidayet için eşittir. Bu ayetin tefsirinde Allah'ın hidayetini kitap, peygamber veya akıl olarak nitelemiştir ve Allah'tan gelen hidayetin kitabı peygamberi ve akıllı eşit derecede konumlandırmıştır. Kitap, peygamber ve akıl aynı şeyler değiller ki, biri diğerinin yerine geçsin ve akıl olmadığı zaman diğer ikisinin hiçbir anlamı yoktur.²⁹¹ Burada hidayete çıkan yolların kitabın, peygamberin ve aklın rehberliğinde olabileceğini düşünmüş olma ihtimalini gözönüne alıyoruz.²⁹²

Carullah Kur'an'da kalp kelimesinin akletme yeteneği olduğunu belirtmiş ve bütün duyuların merkezi olarak kalbi tanımlamıştır. Bütün duyular hissettiklerini önce kalbe iletir daha sonra kalp onları akla gönderir. Bu düşünceye göre kalp, duyuları ve akıllı yönetme merkezidir.²⁹³ İnsanın peygamber gönderilmeden de aklının nuru ile şeriatın

²⁸⁷ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.89-141.

²⁸⁸ Yunus 10/9.

²⁸⁹ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.82.

²⁹⁰ Bakara 2/38.

²⁹¹ Akbulut, Ahmet, "Musa Cârullah'ın Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü", Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Cârullah Bigiyef (1875-1949), s.40.

²⁹² Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s.22.

²⁹³ Bigiyef, *Kitâbu's Sünne*, s. 88.

bütün ilkelerine ulaşabilir.²⁹⁴ O, sağlam aklı ve temiz vicdanı en büyük ilahi hediye olarak tanımlamış, akli deliller ile nakli delilleri eşit tutmuştur.²⁹⁵

Gerçeğe en uygun, en doğru, en kuvvetli, en kapsamlı, en geniş bilginin keşf ve ilham ile gerçekleştiğini düşünen Carullah, keşfin, ilhamın ve vahyin Allah'tan geldiğini ifade etmektedir. O, Allah'tan gelen keşfi özel bir tanımlama ile "nazar-ı akliye" isimlendirmiştir. Keşfin açıklamasını tasavvuf örfüne göre yapmakta ve perde arkasındaki küçük pırıltıları anlamak ve idrak edebilmek olarak açıklamaktadır.²⁹⁶

3.1.3. Sünnetullah ve Sünnetu'l-Evvelîn Kavramlarının Çerçevesi

Cârullah eserlerinde açıklamak istediği her kavram için önce ayetlerden delil getirmiştir. Açıklamak istediği kavramı o kavramla ilgili gördüğü ayetleri meal şeklinde sıralamıştır. Ayetlerin her zaman tefsirine girmemiş ancak tefsir literatüründen farklı bir bir görüşü olduğu zaman onu sebepleri ile açıklamıştır. Ancak kavramlar ve açıklamalarında referans Kur'an ayetleridir.

Allah'ın yolu demek olan sünnetullah, Kur'anî bir kavram olup Kur'an-ı Kerim'de hem sosyal kurallar bağlamında, hem de tabii kanunlar/dünya nizamı bağlamında kullanılmıştır. Allah bu dünyanın nizamını belli kurallar üzerine kurmuştur ve kendisinin koyduğu bu kuralları, sünnetullah olarak adlandırmıştır. Değişmez yasalar içeren bu kuralların, ezelden beri uygulandığını ve uygulanacağını bize Kur'an-i Kerim de bildirilmiştir. Aşağıdaki ayetler bu hakikati ortaya koymaktadır: “Allah'ın önce gelip geçen (topluluklar) hakkındaki sünneti...²⁹⁷; Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkındaki sünnet (de böyledir) Bizim sünnetimizde bir değişiklik bulamazsın.²⁹⁸; Onlar öncekilere uygulanan sünnetten (sünnetu'ul-evvelîn) başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın sünnetinde asla bir değişme bulmazsın. Allah'ın sünnetinde bir sapma da bulamazsın.²⁹⁹

Sünnet'ul-Evvelin öncekilere uygulanan sünnetler demektir. Kur'an'ı Kerimde iki anlamda kullanılmıştır. Birincisi azgın ve adıl ümmetler hakkında Allah'ın koyduğu yasa yani azabın ve mükâfatın onlar için hak olması, ikincisi ise geçmiş ümmetlerin uygulaya geldikleri adetler ve toplumun oluşmuş nizamıdır. Allah burada

²⁹⁴ Bigiyef, *Kitâbu's Sünne*, s. 98-99.

²⁹⁵ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, s.86.

²⁹⁶ Bigiyef, *Kitâbu's Sünne*, s. 92.

²⁹⁷ Ahzab 33/62; Feth 48/23.

²⁹⁸ Ahzab 33/62; Feth 48/23.

²⁹⁹ Fâtır 35/43.

bazı kadîm ümmetlerdeki nizamı uygun görmüş ve buna yaşayan ümmetleri de ilhak etmek suretiyle onların devamlılığına, sürekliliğin istemektedir. “Allah size (bilmediklerinizi) açıklamak ve sizi sizden öncekilerin sünnetlerine iletmek istiyor...”³⁰⁰ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir.³⁰¹

Dünya düzeninde gördüğümüz tüm tabiî kanunlar, yani pozitif bilimin alanına giren tüm evrensel yasalar, sünnetullah kavramı içerisinde yer almaktadır. Allah canlı cansız varlıkların yaşayışını bir yasaya bağlamış, onlar için bir hayat ve ölüm biçmiştir. ancak Allah’ın kudreti tüm yasaların üstündedir çünkü o yasaları koyan da Allah’tır. İsteddiği takdirde bu dünya düzeni için koyduğu kanunu da bertaraf edebilecek yegane varlık Allah’tır. “O bir şey yaratmak istediği zaman onun yaptığı ‘Ol’ demekten ibarettir, hemen olur.”³⁰²; Bizim buyruğumuz, bir anlık bakış gibi, bir tek sözden başka bir şey değildir.³⁰³ ayetleri ve İbrahim kıssasında ateşin yakmayarak serinlik ve esenlik olması Allah’ın o eşya için takdir ettiği kanunun bozulması ve eşyanın, ateşin yani cansız bir varlığa dönüşmesi yani; o varlığın ölmesi demektir ve bu durum Allah için çok kolay ve bir bakış süratinde olabilecek bir şeydir.³⁰⁴

3.1.4. Sünnetin Devamlılığı

Cârullah toplumsal hayatta amel düsturu olabilecek sünneti iki kısma ayırır. Birincisi nebevî sünnettir. Bu sünnet, Kur’ân’ın dalaleti ve Şâri’in sözüyle ve ameliyle sabittir. İkincisi ise sünnet-i vaz’iyyedir. Bu da Hz. Peygamberin sabit olmuş sahih sünnetleri ve herhangi bir dönemdeki hâkimlerin toplum menfaati için vaz’ ettikleri sünnetlerdir.³⁰⁵

Cârullah’a göre vaz’i sünnet, ilim ehlinin bilgisi ve hayat tecrübesiyle vaz edilmiştir. Bu sünnet evvelki sünnet gibi yüce şeriatın büyük bir rüknüdür. Çünkü Hz. Peygamber’in bütün yetki ve sorumlulukları İslâm ümmetine miras kalmıştır.³⁰⁶ Kaldı ki İslâm ümmeti, Allah’ın seçmesi, Rasûlullah’ın eğitimi ve arındırması ile rüşde ermiştir. Bu sayede Allah Resulü, hayattayken onun sahip olduğu tüm kemal sıfatlarını

³⁰⁰ Nisa 4/26.

³⁰¹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.5-12.

³⁰² Yasin 36/83.

³⁰³ Kamer 55/50.

³⁰⁴ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.5-12.

³⁰⁵ Yıldırım, Enbiya, "Musa Cârullah’ın Dünyasında Hadis ve Sünnet, Musa Cârullah Kazanlı Yenilikçi Âlimler", *Kazanlı Yenilikçi Âlimler Musa Cârullah*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, İstanbul 2014, Cilt 3. s. 155.

³⁰⁶ Yıldırım, "Musa Cârullah’ın Dünyasında Hadis ve Sünnet, Musa Cârullah Kazanlı Yenilikçi Âlimler" Cilt 3, s. 156.

kazanmış, vefat etmesinin ardından da bunları miras olarak bırakmıştır. Bu nedenle risalet görevini taşımaya ehil ve müstahaktır, velhasıl, risalet kesintiye uğramamıştır.³⁰⁷ Demek oluyor ki, peygamberlik misyonu bir anlamda ümmet vasıtasıyla devam etmektedir.³⁰⁸

Cârullah bu görüşünü desteklemek için şu hadisi zikreder: “*Kim İslâm’da yeni bir güzel sünnet ihdas ederse, ona kendi ecir ve kendinden sonra onunla amel eden diğerinin ecir de verilir.*”³⁰⁹ Hadisi değerlendirirken de şöyle söyler: “Şâri’-i Hakîm Hazretleri sünnet-i hasene vaz’ etmeyi meşru kabul ederek insanlara ecirler vaat etmiştir. Öyle ki, bu sünnetleri açıklayan, vaz’ eden ilim ve hikmet sahiplerini mükerrerem ve muhterem addederek, nihayeti olmayan kat kat ecirler vaat etmiş; ilim ehlini, cemiyetin maslahatlarına hizmet edebilecek kanunları, nizamlar vazetmek vazifelerine yönlendirmiştir. Şâri’i Hakîm olan Resul-i Ekrem Aleyhisselâmn Hazretlerinin bu hitabı İslâm fakihleri için oldukça önemli ve büyük bir irşad olmuştur.”³¹⁰

Bu yaklaşıma göre, sünnet sadece Hz. Peygamber’in yaptıkları değil, her dönemde ortaya konulabilen bir şeydir. Bu nedenle her dönemdeki iyi kimselerin faydalı işler vaz etmesi gerekir. Bunlara muhalefet de gerekmez. Çünkü İslâm fıkı ve şeriatında asıl olan, ferdin ve toplumun salâhına olan her şeyin meşru olmasıdır.³¹¹

Cârullah’ın ifadelerine bakıldığında o, Hz. Peygamber’in masumiyetinin ümmetine intikal ettiğini, Allah Resulü sünnet koyduğu gibi ümmetinin de şeriat koyabileceğini söyler. Cârullah bu işlevi sünnet olarak tanımlandırır. Dolayısıyla Hz. Muhammed gibi ümmet de şeriat koyabilir. Çünkü Kur’ân’ın açık ve net şehadetiyle Peygamberin bütün faziletleri, kâmil özellikleri ve kendine özgü vasıfları miras olarak ümmetine kalmıştır. İslâm ümmeti bütün hayırlarını, bereketlerini vehbî ve kesbî bütün faziletlerini nübüvvet kaynağından almıştır. Kanun vaz’ etmek, nebi gibi, İslâm ümmeti ile fertlerine de ihsan edilmiştir.³¹² Bu durumda onun ümmetin yetkin fertleri ictihadlarıyla görevlerini yerine getirmeli, icma ehli de teşri vazifesini yapmalı düşüncesinde olduğunu söyleyebiliriz.³¹³

³⁰⁷ Yıldırım, "Musa Cârullah’ın Dünyasında Hadis ve Sünnet, Musa Cârullah Kazanlı Yenilikçi Âlimler" s. 156.

³⁰⁸ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.67-88.

³⁰⁹ Müslim, Zekat, 69; Nesâî, Zekat, 64.

³¹⁰ Bigiyef, *İslam Şeriatının Esasları*, s.21.

³¹¹ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.116-128.

³¹² Arslan vd., *Kazanlı Yenilikçi Âlimler*, Cilt 3, s.157.

³¹³ Arslan vd., *Kazanlı Yenilikçi Âlimler*, Cilt 3, s.157.

Bu bakımdan sünnetin kavram olarak davranışsal boyutunun hangi temel özellikleri içerdiği önem arz etmektedir. Orjinallik, süreklilik, belli bir standarda sahip olmak, doğru ve iyi olmak kuralsal olmak sünnetin temel özellikleri içerisinde yer almaktadır.³¹⁴

Cârullah sünneti sabit bir kavram olarak tanımlamamıştır. O, bilinen klasik sünnet tanımlarının dışında yeni bir anlam daha yüklemiştir. Bu bağlamda Cârullah sünneti iki kısma ayırmıştır. Sünnet-i nebeviye ki bu bizim klasik manada anladığımız şekliyle Hz. Peygamberin hayatın da amel düsturu olabilecek davranışlarıdır. İkincisi ise Sünnet-i vaz'iyedir. Bu da ilim ehlinin bilgi ve tecrübe ile ortaya koyduğu sünnetlerdir.

3.1.5. Sünnetin Çeşitleri

3.1.5.1. İlahi Sünnet

Kur'ân kuşkusuz ilahidir, semavidir. Bununla beraber Hz. Peygamber'in bazı sünnetlerinin de ilahi olduğunu bilmek gerekir. Fakat ilahi olan kısmının nerede başladığını tespit etmek ve sünnetin bağlayıcılığını veya Hz. Peygamberin davranışlarının hangilerinin ilahi kökenli hangilerinin Arap örf adetlerinden kaynaklandığını hangilerinin ise kendi beşeri yaşantısı olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Sünnetin bir kısmını yani peygamberin Kur'ân da olmayan fakat ilahi olarak detaylanmış Kur'ân metninde olmayan sünnetlerinin olduğu bilinmektedir. Bu durum muahadislerce de bilinen bir konudur. Cârullah'a göre Allah-Peygamber arasındaki iletişim Kur'ân'dan ibaret değildir. Kur'ân bu iletişimin ebedileşmesi gereken bir özeti, bir parçasıdır. Pratikte tevârus yolu ile ebedileşen sünnetler Kur'ân'dan az değildir.

Cârullah, ilahi sünnet tanımı ile toplumun salâhına ve menfaatine olan ve İslâma aykırı olmayan tüm faaliyetleri ilahi sünnet tanımına alırken bunların toplumun gelişmesine faydalı vazifeler olarak tanımlamış böylece sünnet tanımını genişletmiştir.³¹⁵

³¹⁴ Yıldırım, "Musa Cârullah'ın Dünyasında Hadis ve Sünnet, Musa Cârullah Kazanlı Yenilikçi Âlimler" s. 156.

³¹⁵ Bigiyef, *İslam Şeriatının Esasları*, s.35.

İnsanların hayatlarını kolaylaştırmak kastıyla icat edilen gelişmeler, umumi işleri idare etmek için vaz' edilen nizamlar, devlet işlerini düzenleyip adaleti tesis etmek için oluşturulan kanunlar, insanların akli terakkisine hizmet eden ilimler, bilgiler, sanatlar, insanların ahlakına güzellik verebilen terbiye, eğitim esasları, vücutlarına kuvvat ve sıhhat veren spor oyunları, insanların güzel sayılan ve kabul gören uygulamalar, âdetleri, İslâm şeriatı nezdinde ilahi sünnet olarak meşrudur ve belki de matluptur.³¹⁶

Cârullah, toplumun menfaatine müteallik veya güzel olan her şeyi ilahi olarak tanımlamıştır. Bu da insanın sosyal ihtiyaçlarının karşılanması da dini olduğu yargısını çıkarmaktadır. Aslında burada onun görüşünü ya da dikkat çekmek istediği hususu daha net görmekteyiz. Bu da dinin, hayatın bütün unsurlarını kapladığı ve dindünya ayrımının olmadığı, sunulan ayrımın sonradan ve suni olarak geliştiği düşüncesidir.

3.1.5.2. Sünnet-i Vaz'ıyye

Cârullah'a göre hangi asırda olursa olsun yeryüzünde yaşayan her toplumun hayatı, ister ilkel olsun ister medeni, iyi veya kötü birtakım âdetlere (sünnet) bağlı olarak devam eder. Bu âdetler ya önceki ümmetlerin kendilerine miras bıraktıkları veya o toplumda yetişen bilge kimselerin bir takım hikmet ve efsanelerinden çıkarıp ihdas ettikleri sünnetlerdir ya da komşularından alıp taklit ettikleri âdetlerdir. Bir toplumun hayatında câri olan sünnetler, tabii icma'nın (konsensus) eseridir. Kadim bütün hukuk sistemleri (şeriat), medeni toplumların sahip oldukları kanunların tamamı kendilerinden önceki toplumların çalışmaları, âdetleri ve miras bıraktıkları hikmetli öğretilerden derlenip elde edilmiştir.³¹⁷

*"Allah size (hükümlerini) açıklamak ve sizi sizden sünnetlerine irşad etmek istiyor..."*³¹⁸ ayetini yorumlayan Cârullah'a göre Allah'ın ümmetten öncekilerin hakikate uygun sünnetlerine uymamızı istediğini görmekteyiz. Şayet İslâm Ümmetini kadim milletlerin sünnetlerine tabi olması, onları kendine rehber edinmesi, ilahi iradeye uygun görülmüş ve İslâm tarafından meşru kabul edilmişse, Kur'ân-ı Kerim açıkça ümmeti böyle bir şeye davet ediyor ve kadim ümmetlerin iyi sünnetlerini delil olarak görüyorsa, Kur'ân'ı bize getiren Hz. Peygamber'in sünnetleri de pek ala rehber ve

³¹⁶ Bigiyef, *Şeriat Esasları*, s. 35.

³¹⁷ Bigiyef, *Kitâbu's Sünne*, s.3.

³¹⁸ Nisa 4/26.

bağlayıcı olur. Oysa Resul-i Ekrem'in sünnetleri en aydınlatıcı, en sağlam, en hikmetli ve toplumun kurtuluşuna en uygun sünnetlerdir.³¹⁹

Ayrıca Allah, bu gibi ayetlerde eski kavimlerin kadim sünnetlerine uymayı tamamen reddetmiyor. Burada reddedilen, batıl sünnetlere boyun eğilmesidir. Zira deniyor ki, “Ataları birşey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor olsalar da mı? “Demek ki, ataları ilim ve hidayet üzere olsalar Kur’ân-ı Kerim, onların “Babalarımızı üzerinde bulduğumuz yol bize yeter” ifadelerine karşı çıkmayacaktır. Allah’ın “Babaları bir şey bilmiyor ve hidayet üzere değillerse de mi?” ifadesi iyi (sâlih) olan her sünnetin doğru olduğuna dair açık bir delildir.³²⁰ Cârullah ifadesince bu ayetlere göre Kur’ân’ı Kerim bütün kavimleri kendi kadim sünnetlerine uyma ve onlara rehber edinme konusunda serbest bırakmış ve onları eski atalarının sünnetlerinden daha doğru olan Hz. Peygamber’in sünnetlerine davet etmiştir. Ayrıca daha doğru sünnetler ortaya çıktıkça hala eski ataların sünnetlerine uymakta ısrar etmenin toplumsal bir delalet olduğunu açıklamıştır. Kur’ân’ı Kerim bütün insanları hidayete davet etmiş ancak doğru olan eski hidayetleri reddetmemiştir. Bu, Kur’ân çağrısının büyük bir edebidir. İslâm, toplumsal fesada ve batıl bir inanışa yol açmadıkça her ümmeti kendi kadim örf ve âdetleri ve milli sünnetleri (süneni’l- kavmiyye) üzerinde serbest bırakmıştır.³²¹

Cârullah, sünneti nebeviyye gibi İslâm’ın amel düsturu olan ve insanlığın ortaklaşa oluşturduğu bilgi deposu olarak da adlandıracağımız tüm bilgi ve donanımları koyduğu ortaklaşa alanı da şeriatın bir rüknü olarak görmüştür. Çalışmalarımızdan elde edindiğimiz yoruma dayanarak söyleyebiliriz ki amel düsturu ibaresinin kapsamına dünya üzerinde yapılan dünyevi işleri de koymuştur.

İnsanların faydalarına olanları girdirdiği gibi Cârullah’ın İslâm âlimlerinin bilgilerini ve hayatın tecrübeleri ile elde edilmiş bilgileri de sünnetin kapsamına aldığı ve tanımı yeryüzünde yaşamış ve insanlık âlemi için hizmet etmiş tüm âlimlerin bilgilerini de aldığı görülmektedir. Buna “*Kim İslâm’da yeni güzel bir sünnet ihdas ederse, ona kendi ecir ve kendinden sonra onunla amel eden diğerlerinin ecir de verilir. Ve kim İslâm’da kötü bir sünnet ihdas ederse ona kendi cezası ile beraber, onunla amel edenlerin cezaları da verilir.*”³²² hadisini dayanak göstermiştir.

Bu hadis ile beraber peygamberimiz sünnet- i hasene vaz’etmeyi meşru kabul ederek o sünnetle amel edecek insanlara büyük sevaplar vadetmiştir. Bu

³¹⁹ Bigiyef, *Kitâbu’s Sünne*, 17.

³²⁰ Bigiyef, *Kitâbu’s Sünne*, 27.

³²¹ Bigiyef, *Kitâbu’s Sünne*, 27.

³²² Ebû Dâvûd, ‘sünne’, 4; Müslim, Zekat, 69; Nesâi, Zekat, 64.

sünnetleri açıklayan vaz’eden ilim ve hikmet sahiplerinin muhterem ve mükerrer olarak vasıflanmıştır; böylece âlimleri toplumun faydasına hizmet edebilecek kanunları, kuralları vazetmek görevlerine yönlendirmiştir. Bu hadis anlamı itibari ile büyük terakki ve tekamül vesilesi kılınmıştır.

Bu hadisin anlamı Cârullah’ın düşüncesi ile örtüşmektedir. İlim ehlinin İslâm bilgini olup olmaması veya bilginlerin iman ve ahlaki değerlendirmesi yapılmadan toplumun faydası ve katkısı gözetilmiş, şahıs gözetilmeden kimin emeği geçmiş ise ona büyük ecirler vadedilmiştir.

Son yılların yetiştirdiği âlimlerden İslâm âleminin bilgi üretmesi ve medeniyetin gelişmesine katkısını ispatlayan büyük bilgi birikimi sahibi Fuat Sezgin’in dilinden dökülen şu sözler bu ilişkiyi şu şekilde açıklamıştır. “Bizim genellikle birbirinden ayrı kültürel dönemler olarak gördüğümüz Antik Yunan, Arap bilim dünyası, Avrupa Rönesans’ı ve benzerleri, gerçekte birbirinin içine çok daha girift bir halde geçmiştir. Yunanlılar Persler, Hintler, Çinliler, Museviler, Osmanlılar ve Araplar bugün doğa bilimleri olarak tanıdığımız şeyin temelini el birliğiyle atmış, harcını hep beraber karmışlardır. Avrupalıların Rönesans’ı, Antik Yunan medeniyetinin yıkılmasından beri üstü örtülmüş, gözlerden ırak kalmış bir şeylerin yeniden keşfi olmaktan çok, Arapların ürettiği bilgilerin ve ortaya çıkardığı matematik yetilerinin tedricen öğrenilmesi, benimsenmesi, ve geliştirilmesiydi. Bu tespitin siyasi mesajı bir tür, “Hangi ulus daha fazla bilgi üretmiştir, buluş yapmıştır?”³²³ yarışması değil işbirliğidir. Dünya kültürleri birbirlerinden alışılmış etiketlerin telkin ettiği kadar güçlü sınırlarla ayrılmaz. Bilgi beraberce muhafaza edilir, paylaşılır ve geliştirilir.”

3.1.5.3. Sahabe Sünnetleri

Cârullah, Hz. Peygamberin şeriatı almada (tahammül) ve şeriatı nakletmede (eda) masum olduğunu düşündüğü gibi, sahabe nesli ve tabiûn neslinin de şeriatı almada ve bunu nakletmekte masum olduğunu düşünmektedir. Peygamberin vasfı olan masumluk sahabeden tabiûn nesline ve oradan ise tüm İslâm ümmetine intikal ettiğini düşünmekte ve bunu şöyle dile getirmektedir. “Hz. Peygamber’in masumiyetine inandığımız gibi, İslâm Ümmeti’nin de şeriatı almada (tahammül) ve bunu insanlığa nakletmede(eda) masum olduğuna inanırız. Nasıl ki, sahabe-i kiram kitap ve sünneti muhafaza edip tebliğ etmişse, onlara güzellikle tabi olan (tabiûn nesli de) tıpkı sahabe

gibi kitap ve sünneti muhafaza edip insanlığa nakletmişti. Kıyamete kadar her asırda gelen Müslümanlar, şeriatın asıllarını muhafaza edip tebliğ etme hususunda ismet sahibi olacaklar. Sahabe-i Kiramın sünnetleri, her konuda Hz. Peygamber’e tabi olup onu rehber edindikleri için, merfu, sahih ve sabit sünnetlerdir. Bu sünnetler Sahabe ve tabiûun pratikleriyle bize nakledilmiştir. Bunlarda uydurma bir şeyin olması mümkün değildir.”³²⁴

Sahabe kiramın sünnetleri eğer Hz. Peygamberin fiillerine dayanıyorsa mutlaka merfu hükmündedir ancak; sahabenin her sözünün ve her fiilini merfu hükmünde görmek yanlış bir genellemedir. Sahabe neslinin bilerek Hz. Peygamber’e yalan isnad etmeleri mümkün olduğunu düşünmüyoruz bu doğru bir düşüncedir ancak; eksik ve yanlış anlamadan dolayı bazı sözler Hz. Peygamber’e isnad edilmiştir.³²⁵

Selef-i Sâlihîn ve ilk nesillerin sünnetleri şayet, hikmetli bir anlam içeriyor ictimâî bir fayda içeriyor, ictimai bir fayda ihtiva ediyorsa, faydalı her işte olduğu gibi, muhalefet etmek gerekmez. Zira sonra gelen her iyi kimsenin faydalı işler vazetmesi gerekir. Cârullah’ın düşüncesine göre faydalı işler vaz etmek Hz. peygamberin sünnetlerine daha sonra gelen her nesil naklederek üzerine ekleyerek bu güne gelmiştir; Hz. Peygamber’den önce İslâm öncesi nesillerden bu güne gelen her faydalı işi ona göre Allah reddetmemiş ve bu sünnetul evvelin kavramı ile Kur’ân’da yerini bulmuştur. Onun bu düşüncelerine eserinde şu sözlere yer vermiştir. “Allah teâla ne toplumlara uyguladığı sünnetlerin, ne de hikmet ve nizamın iptal edilmesini istemiştir. Toplumun yararına olan sünnetler, ister geçmiş diğer ümmetlerin sünnetleri olsun, isterse İslâm ümmetinin geçmiş asırlarda uyguladığı sünnetler olsun Allah’ın bizi onlarla hidayete erdirmek istediği sünnetlerdir.”³²⁶

O, bu düşüncelerini “Allah size (bilmediklerinizi) açıklamak ve sizi sizden önceki (iyi)lerin yollarına (sünnet) iletmek ve sizin günahlarınızı bağışlamak istiyor. Allah hakkıyla bilen ve yegane hikmet sahibidir.”³²⁷ ayetine dayandırmaktadır.

3.1.6. Sünnetin Tanımı

İslâmî literatür incelendiğinde sünnetin tüm disiplinler arası kabul gören genel bir tanımının yapılmamış olduğunu görmekteyiz. Her disiplin kendi alanı için kabul

³²⁴ Bigiyef, *Kitâbu’s Sünne*, 117.

³²⁵ Bigiyef, *Kitâbu’s Sünne*, 117.

³²⁶ Bigiyef, *Kitâbu’s Sünne*, 117.

³²⁷ Nisa 4/26.

gören ait olduğu alt bilim dalına özgü ve o disiplinin işleyişine uygun bir tanım geliştirmiş ve o tanım üzerinden bir hadisleri bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu durum sünnet tanımı bakımından tüm disiplinleri kapsayan genel geçer bir tanımın olmadığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Alt bilim dallarının farklı sünnet tanımları yaptıkları gibi İslâm âlimleri de sünnetin tanımını farklı farklı yapmışlardır.³²⁸

İslâm dini terminolojisinde sünnet kavramı Arapça s-n-n kökünden gelmektedir. İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemde de kullanılan sünnet kavramı sivriltmek, parlatmak, aşırı yemek, otlatmak, yüz, sûret (form), dökmek, gidişat, âdet, tabiat, yöntem, işlek ve bu sebeple çiğnenmiş, belirginleşmiş yol, düz dosdoğru yol gibi anlamlarda kullanılmıştır. İslâm sonrası dönemde ise sünnetin anlamı davranışlar üzerinden kurulmuştur. Bu bakımdan sünnetin davranışsal boyutunun İslâm sonrası dönemde daha ön plana çıktığı söylenebilir. Sünnet kavramına yine davranış boyutu göz önüne alınarak “örnek düşünce ve davranış modeli” de denilmiştir.³²⁹

Cârullah sünnetin davranışsal boyutuna önem vermektedir. Bu dinin yegane uygulayıcısı olarak Hz. Peygamber’e aittir. Hz. Peygamber’in davranışlarının önemi dini tebliğ etmesi bakımındandır. Bu bakımdan Cârullah İslâm dinin işlevselliği bakımından sünneti birinci sıraya koyar. Bu anlayış sünnete Kur’ândan daha fazla önem verdiği anlamına gelmemektedir.

Kitâbu’s-Sünne adlı eserinde Cârullah sünnetin tadımını yaparken Kur’ânî bir kavram olması itibarıyla önce Kur’ânda geçen Sünnetullah ve sünnetil evvelin kavramlarını ayetlerden meal verecek açıklamıştır. Sünnetullah, sünnetul evvelin ve tarikatun-nebi kavramlarını ayrı ayrı kavramlar olarak ayetlerle açıklamaya gitmiştir.

Sünneti ıstilahî manada “Hz. Peygamber’in kendi risaletini gerek kendi ümmetine, gerekse bütün insanlığa tebliğ etmek için, nebevi fiil ve davranışları, söz ve ifadeleri, başklarının davranışlarını bilerek ikrar ve onaylamaları, kabile ve krallara yazdığı mektupları ile ortaya koyduğu ve takip ettiği yol ve yöntem (tarîkatu’n-nebî), hayat tarzına (sîret), sünnet denir” şeklinde tanımlamıştır.

Yapılan tanıma göre Resul-i Ekrem’in kendisine gelen vahyi ve risaleti tebliğ etmek amacıyla yaptığı veya yapmaya çalıştığı her şey sünnettir. Hem O’nun özel yaşantısında sergilediği hayat tarzına, hem de içtimaî münasabetlerinde takip ettiği yola, hem de zaruri ihtiyaçlarını temin etmede başvurduğu yöntem sünnet adı verilir. Bütün

³²⁸ Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 2017, s. 56.

³²⁹ Özsoy, *Sünnetullah: Kur’ânî Bir İfadenin Kavramlaşması*, s.48.

bunlar, Kur'ân-ı Kerim'in "(O Peygamber) size bilmediklerinizi öğretir."³³⁰ ayetinin muktezasıdır.³³¹

3.1.7. Bağlayıcılık Bakımından Sünnetin Kısımları

3.1.7.1. Hz. peygamber'in Sünnetinin bağlayıcılığı

İslâm dünyasına egemen olan katı muhafazakâr anlayış malumdur. Buna mukabil Musa Cârullah'ın sünnetlerinin hepsini aynı güçte görmemesi ve sünnetin Rasulullah tarafından halife, imam, muallim, müfti, kadı, mürşid, Rasul ve Nebi olarak farklı açılardan vazedilmiş olabileceğini vurgulaması kesinlikle önemli bir gelişme olarak kabul edilmelidir.³³²

Cârullah bu bağlamda Hz. Peygamberin Davranışlarını farklı şekillerde kategorize etmiştir. bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Hz. Peygamber, Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve ümmetin imamıdır. Her türlü söz, hüküm ve fiilleri, devletin genel kanunlarıdır.
- Hz. Peygamber, fetva veren hikmetli bir muallimdir. Sözleri ümmetin her ferdi için bir fetva ve bir delildir.
- Hz. Peygamber(aynı zamanda) aydınlatıcı (mürşid) ve âdil bir kâdıdır. Onun yargıları her olay için geçerlidir. Hiç kimse Hz. Peygamber 'den gelen bir yargıyı nakzedemez.
- Hz. Muhammed, Allah'ın bütün âlemlere gönderdiği bir peygamberdir. Rabbini ilah olarak tek kabul ettiğimiz gibi, kendisini de Peygamber olarak kabul ederiz.³³³

Cârullah'a göre Peygamberin risâletine iman etmemiz ile birlikte onun Allah'ın onu yeryüzünde halifesi kıldığını kabul etmemiz gerekmektedir. Ona göre Peygamber, hem sosyal ve içtimai alanda hem de şeri hükümler bağlamında hakîm sıfatında kurallar koyup yasalaştırma hakkına sahiptir. Bu bağlamda o, devlet adına kanun koyabilme, kadı olarak karar verebilme, toplumun sorularına fetva verebilme yetkisine ve muallim olarak da bilgi verebilme hakkına sahiptir.

³³⁰ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 6.

³³¹ Bigiyef, *Kitâbu's Sünne*, 116-125.

³³² Kırbaçoğlu, M. Hayri, Musa Cârullah'ın *Kitabu's-Sunne*'si Üzerine yapılmış yayınlamamış çalışma.

³³³ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 11.

3.2. Musa Cârullah'ın Hadis Anlayışı

Cârullah'ın hadisleri değerlendirirken hadisin kurgusunu canlandırabildiğini ve hadiste geçen olayları net şekilde koyabilen bir bakış açısı olduğunu söyleyebiliriz. Rivayetlerdeki gerçeklikleri saptamanın yanında o, Hz. Peygamberden gelmesi itibarıyla hadislerin temel prensipler ve İslâmi düsturlar ihtiva ettiğini düşünmüştür.

Cârullah Hz. Peygamber'in örnek hayatının ümmetin hayatına yön veren bir delil olduğunu, doğru yola ileten (hidayet) hikmetli bir metod içerdiğini ve İslâm dinin en mükemmel din olduğu esasına ulaşmıştır. Ayrıca ona göre Hz. Peygamberin 23 yıllık yaşantısı bütün ümmetin siyasi, edebî ve toplumsal hayatı için hikmetli yasa ve prensipler ihtiva etmektedir. Ayrıca Allah bütün peygamberlerin en basit hallerini dahi sonradan gelen insanlara örnek olarak bırakmış ve sürekli anılacak bir ün bırakmıştır.³³⁴

3.2.1. Hadis Yorumculuğu

Musa Cârullah'ın hadislere yaklaşımını oldukça geniş bir perspektifle olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda o, genelde hadislerin hikmet boyutunu ele almaktadır. Her konuda tevil yaptığı gibi hadisleri değerlendirirken de tevil yapmaktan geri durmamıştır.³³⁵ Kaldı ki tevil, hiçbir vakit günah olmadığı gibi, tevil kapıları da hiçbir zaman kapanmaz. Fakat dilin ve örfün delaleti ile anlaşılan hakiki manaları nefyetmek her zaman günahtır. Hevaya dayalı anlamları, söyleyenin iradesine zorla dayandırmak her zaman cinayet olur.³³⁶

Tevile olumlu bir yaklaşım sergileyen Cârullah'ın alışılmışın dışı yorumları da bulunmaktadır. Bu bağlamda “*Dönemlerin en hayırlısı benim dönemimdir. Sonra onların peşinden gelenlerdir. Sonraki de onlardan sonra gelenlerdir.*”³³⁷ hadisine getirdiği yorum bunlardan biridir. Buna göre geçen asrın en hayırlısı Hz. Peygamber dönemidir. Aynı şekilde sonradan gelecek olanların dönemi de İslâm öncesi asırlardan daha hayırlıdır. Velhasıl bu ümmetin üç dönemi İslâmdan önceki her dönemden daha hayırlıdır. Bu hadiste ümmetin kendi içindeki dönemler arasında bir fazilet söz konusu

³³⁴ Bigiyef, *Kitabü's-Sünne*, s. 21.

³³⁵ Yıldırım, "Musa Cârullah'ın Dünyasında Hadis ve Sünnet", Cilt 3, s. 184.

³³⁶ Bigiyef, *Büyük Mavzularda Ufak Fikirler*, s. 29 (Ziyâ el-Kemâli'nin Dinî Tedbirler kitabında meleklerin Hz. Adem'e secdesine, tabiattaki kuvvetlerin ona boyun eğmesi olarak yorumlamasına eleştirisi olarak kaleme alınmış bir eserdir.)

³³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 322; Buhârî, "Şehâdât", 9, "Fezâilu'l-Ashâb", 1, "Rikak" 7, "Eymân" 27; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe" 214, hadis no:2535; Tirmizî, "Fiten" 45, hadis no:2222, "Şehâdât" 4, hadis no: 2303; Ebu Dâvud, "Sünnet" 10, hadis no:4657; Nesâî, "Eymân" 29, (7, 17, 18) Musnedu'l-Bezzâr, II, 147 İbn Receb, *Câmiu'l-Ulûm*, s. 429.

edilmemektedir. Çünkü Hz. Peygamber başka bir hadislerinde “Ümmetim yağmur gibidir, başı mı sonu mu hayırlıdır, bilinmez.”³³⁸ buyurmaktadır. Şayet bu hadiste kastedilen, ümmetin kendi dönemleri içerisinde en hayırlı dönem Hz. Peygamber’in, sonra ondan sonraki, ardından bir sonraki dönem ise, bu durumda en hayırlı dönem Hz. Peygamber dönemi olur. Diğer hadiste nimetlerin ve İslâm coğrafyasının genişlemesinin hangi dönemde fazla olacağı bilinmez, anlamındadır.³³⁹ Burada Cârullah bilinen hadis yorumlarından farklı bir bakış açısı yakalamıştır. Buna göre hadisten anlatılmak istenen İslâm’ın ilk üç döneminin İslâm öncesine göre daha hayırlı olmasıdır.

Cârullah’ın farklı hadis yorumlarına bir başka örneği de “*Kureyş, bu işin başkanıdır.*” rivayetidir. Rivayet kalabalık bir toplulukta, bütün ahabın huzurunda, geçmişte biri diğerine düşman olan iki tarafın, yani Ensar ile Muhacirlerin icmâıyla sahih bir hadis olmak üzere kabul edilmiştir. Yani “Hilafet, Kureyş’in hakkıdır. “kararı icmâen kabul edilmiştir. Doğrusu, Halife Ebu Bekir Hazretleri’ne biat etmekten bir-iki kişi imtina etmiş olabilir. Fakat hilafetin Kureyşlilere tahsisi hakkında hiçbir ihtilaf o dakikadan sonra kalmamıştır. O dönemin siyaseti de bunu gerektiriyordu. Zira Kureyş’te kabile taassubu vardı. O devrin en kuvvetli kabilesi Kureyş’ti. Şenef, nesep yönüyle de Harem-i Şerîf’in orada bulunmasıyla da, Kureyş Arap Kabilelerin hepsinden değerliydi. Bu nedenle, hilafetin Kureyşlilerin elinde olmasını bütün Arap kabileleri kabul etti. Muhalefet eden hiçbir kabile, hiçbir fert yoktu. Şayet diğer kabilelerin birine hilafet hakkı verilseydi, bunu hiçbir kabile kabul etmez; rekabet nedeniyle Kabile savaşlarına yol açılmış olurdu.

Cârullah yukarıda geçen izahtan sonra hilafetin Kureyşlilere tahsisi konusunda, fikrine desteklemek amacıyla iki hadise daha kitabında yer vermiştir. Bunlar “*İnsanlar on iki halife tarafından idare edildiği müddetçe bu din aziz olur ve insanların hilafeti de devam eder. Her on ikisi de Kureyş’tendir.*”³⁴⁰ ve “*İmamlar Kureyştendir. İyileri, iyilerinin amiri; kötüler, kötülerinin amiri olur. Şayet Kureyş size Habeşli bir köleyi de tayin etse, onu dinleyiniz ve itaat ediniz.*”³⁴¹ rivayetleridir.

“*Hilafet Kureyş’indir*” hadisini açıklamak isterken verdiği bu hadisin metin tenkidi kriterleri araştırıldığında sıhhat durumu problemlili gözükmemektedir. Dolayısıyla

³³⁸ Taberânî, Evsat, IV/78 hadis no: 3660.

³³⁹ Yıldırım, "Musa Cârullah'ın Dünyasında Hadis ve Sünnet", Cilt 3, s. 185.

³⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, Musned V. 87,90; Buhârî, Ahkâm, 51; Tirmizî, Fiten, 46; Muslim, İmâre, 6; Hındî Muttakî, Kenzu'l-Ummâl, XII. 33851.

³⁴¹ Ahmed b. Hanbel, Musned, I. 4,6,298; V. 86-90,92,98,99-101,106,107; Buhârî, Ahkâm, 2; Muslim, İmâre, 5,7-10.Krş. Bu hadise benzeyen bir hadis de *Kitabü's-Sünne* adlı eserinde sayfa 21'de yer almaktadır.

bu rivayete mesafeli yaklaşılması kanaatindeyiz. Ancak Cârullah'ın konuyla ilgili olarak anılan rivayetleri yer vermesi eserinde dile getirdiği hadislerle ihtiyatla yaklaşmadığının bir göstergesi olarak yorumlanmaya müsaittir.

Fakat hilafetin Kureyşlilere mahsus olması, kayıtsız ve şartsız olmadığı gibi, zaman yönüyle de evrensel değildir. İlk asırda hilafetin Kureyşlilere has kılınması, Kureyş'in kuvvet, saygınlık, şeref ve bu konudaki ehliyetine bağlıdır.³⁴²

Hilafet; dinin, devletin, milletin ve vatanın faydalarına yönelik olarak hizmet edecek bir başkanlıktır. Böyle bir başkanlık, kuvvete, ehliyet ve liyakate bağlıdır. Bu tür bir başkanlıkta, kabilelerin ve fertlerin hususiyetleri hiçbir surette ve vakitte Hz. Peygamber'in diliyle tavsiye edilemez. Bu anlam açık ve zaruri bir anlamdır. Böyle olmazsa, Şeriat'ın da, dinin de ehemmiyeti batıl olur. Nitekim İmam Hâkim, sahabi Enes'ten (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: *“Aranızda üç konuda adaletle davrandıkları müddetçe, imamlar(halifeler) Kureyş'tendir: Kendilerinden merhamet talep edildiğinde merhametli olmaları, taksimatı adaletle yapmaları ve bir konuda hüküm verdiklerinde adaletli olmaları.”*³⁴³

Hadisleri çok yönlü tetkik edebilen Cârullah'ın, hadislerle geniş bakış açısını “*Hilafet Kureyş'indir*” hadisinin açıklamasında görmekteyiz. Bu hadisi farklı yönlerden değerlendirebilen Cârullah hadisin o dönemdeki şartlar göz önüne alındığında tarihi gerçekleri yansıttığını dile getirmektedir. O, “*Hilafet Kureyş'indir*” hadisi ile Kur'ân Kerim'deki Talut kıssasındaki tarihi gerçeklik açısından bir bağ kurmuştur. Kur'ân-Kerim'deki kıssada hükümrânlığın nesep veya zenginlikle değil, bilakis ilim kuvveti, akıl ve beden sağlığıyla olduğuna işaret edilmiştir. Cârullah'ın hilafet hususundaki yaklaşımı da tam da Talut kıssasında anlatılmak istenenle paraleldir. Dolayısıyla o, hadisin geçtiği ortamdaki gerçeklik ile talut kıssasındaki gerçeklik arasında bir benzerlik kurmuştur.³⁴⁴

Cârullah'a göre padişahlık, beden gücü ve akıl kuvvetiyle olsaydı, bedeni kuvvetli, gönlü şecaatli, akıllı fazla ve ilmi çok olan bir nebi varken, o cemaat niçin başka bir padişah aramaya gerek kalmazdı. Talut boy yönünden belki peygamberden daha uzun boylu olabilirdi, fakat akıl ve ilim yönünden ondan daha üstün olması mümkün değildir. Hükümrânlık, yalnız akıl, ilim ve vücut sağlığı sayesinde olsaydı, peygamber, hükümdarlığa Talut'tan daha fazlasıyla layık olurdu. O zaman peygamberde

³⁴² Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirleri*, s.38, 39.

³⁴³ Hâkim, en-Neysabûrî, *Müstedrek*, Dâru'l-Kutubi'l-ilmîye, Beyrut 1411/1990 IV. 546; Hindî Muttakî, *Kenzu'l-ummâl*, XIV. 37980.

³⁴⁴ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirleri*, s.38, 39.

bulunmayan bir takım özellikler Talut'ta bulunmuş olmalı ki, o, Allah'ın emriyle hükümdar olmuştur. Ancak Talut'un yaşadığı asırda, İsrailoğullarının siyasi ve ictimai hallerini açıkça ortaya koyan tarih raştırmaları elimizde bulunmamaktadır. Bununla beraber on birinci hicrî asırda, Arap kabilelerinin siyasi ve ictimai hallerini biraz da olsa incelememiz mümkündür. Ebu Bekir'in bakışı gibi kapsamlı bir bakışla olmasa da, belki sıradan bir tarihçinin normal bakışıyla o dönemin şartlarına göz atacak olsaydık "İmamlar Kureyş'tendir." sözünü o kadar ölçsüz bir dille tenkit etmezdik.³⁴⁵ Kur'ân'da geçen kıssada peygamberin şahsi özelliklerinin en faziletli olması yanında kıssanın geçtiği dönemin şartlarının gereği olarak başka bir hükümdarın Allah tarafından tayin edilme olayını bu hadis ile benzeştirmesi Cârullah'ın olaylara ne kadar farklı bakabildiğinin bir göstergesi olsa gerektir.³⁴⁶

Cârullah İslâmiyetin bazı esaslarının olduğunu dile getirmiştir. O, İslâm'ın esaslarını tarihi gerçeklikleri göz önüne alarak tüm İslâm toplumları için geçerli olan değerleri çok doğru şekilde saptamıştır. Özellikle bu hadisten yola çıkarak İslâm'ın temel ilkelerinden şura esaslarına dikkat çekmiştir. İslâm'da şûrâ esasları ve hukukun müsavât (eşitlik) ilkesinin geçerli olduğunu dile getirmiştir. İslâm'ın o dönemin şartlarını ihtiva ederek ümmetin bütün işlerini, ümmetin kendi tercihlerine bıraktığını dile getirmiştir.

Cârullah'ın hadis yorumculuğu, hadislerin ihtiva ettikleri gerçekliklerden yola çıkarak İslâm esaslarını ortaya çıkarmak ve bu zamanda İslâm devletlerinin temel prensiplerini oluşturmaya çalışmıştır diyebiliriz. Hz. Peygamber'in hadislerinde İslâm devleti prensiplerinden Şûrâ esası ve Hukukun eşitlik ilkesinin olduğunu gözler önüne sermiştir.

Cârullah İslâm dininin hem de İslâm devletinin temel ve kuvvetli esaslar üzerinde olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Aslında hadislerden, İslâm'ın uygulandığı sahabe dönemdeki tarihi olaylardan, Kur'ân ayetlerinden, Hz. Peygamberin tüm uygulamalarından İslâm dininin temel öğretilerine ulaşmaya ve onları delillerle ispatlamaya çalışması onun tüm çalışmalarının özünü oluşturmaktadır.

³⁴⁵ Ziya Kemali'nin eserini tenkit mahiyetinde yazdığı Büyük Mevzularda Ufak Fikirler adlı eserinde Hilafet Kureyş'indir hadisini tahlil eden Cârullah'ın, bu hadis hakkında detaylı açıklamalar mevcuttur.

³⁴⁶ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirleri*, s.38, 39.

3.2.2. Hadis Usulü ile İlgili Görüşleri

Kur'an ile hadisleri arasındaki farkın sadece senet ve rivayet yönünden olduğunu belirten Carullah, hadislerin metin bakımından bazı problemler olma ihtimalini olduğunu bunun ise yeniden değerlendirilerek çözüme kavuşabileceğini dile getirmiştir. İslam dinin esaslarını oluşturan ahkâm rivayetlerinde bir problem olmadığını ve bu hadislerin Hz. Peygamberden bize olduğu gibi ulaştığını bu bakımdan islam dinin temelini oluşturan hadislerde bir problem olmadığını düşünmektedir.³⁴⁷

Carullah, şeriatın kaynağı olan hadisler, hadis alimleri tarafından yapılan büyük çalışmalar sonucunda, özellikle senetleri üzerinden sahih ya da sakîm ayrımı yapılarak ayrıştırıldığını dile getirmiştir. Mevzu hadislerin gerçekten oldukça fazla olduğunu ancak; bunların çoğunun fitne haberler, amellerin faziletleri, geçmiş ümmetlerin kıssalarına dair olduğunu, dinin esaslarını teşkil eden daha önemli konularda ise çok az olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁸ Günümüzde yapılan çalışmalara bakıldığında bir çırpıda sünnetler arasında uydurma bir şeylerin olmadığını dile getirmek çok isabetli gözükmemektedir.

3.2.3. Hadis Tenkidi ile İlgili Görüşleri

Cârullah, Hz. Peygambere nispet edildiği halde onun lisanından sadır olmayan sözlerin hadisler arasında olabileceğini düşünmektedir. Hadislerin sadece zahirlerine bakarak kabul etmeyeceğini dile getiren Cârullah semavi dinlerin hem de özellikle İslâmiyetin esaslarına dokunan bir hadis hakkında serbestçe fikir yürütmenin ve mülahaza bulunmanın her Müslümanın hakkı olduğunu düşünmektedir.

3.2.4. Metin Tenkidi Kriterleri

Rivayetler hadis uzmanları tarafından sened ve metin açısı olmak üzere birçok açıdan tahlile ve tenkide tabi tutulurlar. Bunlar içerisinde özellikle ravi ile ilgili olanları adalet ve zapt olarak adlandırılan hususlardır. Adalet vasfı, dini ibadetlerde devamlılık; özellikle büyük günahlardan uzaklaşmak ve kişiliğini (mürûret) yok etmesine sebep olan küçük günahlardan sakınmak olarak tanımlanmıştır. Zapt ise, bir kişinin duyduğu bir rivayeti duyduğu şekilde aklında tutması ve ona (asıl manasıyla) anlaması anlamında

³⁴⁷ Bigiyef, *İslam Şeriatının Esasları*, s.87.

³⁴⁸ Bigiyef, *İslam Şeriatının Esasları*, s.88.

kullanılmıştır. Bu iki vasıftan özellikle de zapt yani duyduğunu olduğu gibi aktarmak neteliği tartışma konusu olmuştur. Mesela Ebu Hanîfe konu bağlamında “Hiç kimse bir hadisi duyduğu zamandan onu rivayet edeceği zamana kadar, duyduğu şekli ile, aklında tutamaz.”³⁴⁹ demiştir. Hadis rivayetlerinde bu durum bazı problemlere zemin hazırlamıştır

Ravilere güvenin önem arzettiği bir alanda rivayetin şekilsel kelimelerine bağlanma konusunda birçok hatanın ortaya çıktığını gören Cârullah, bu konuya bazı çalışmalarında yer vermiştir. Bu bağlamda problemlili görülen rivayetleri keşfedip üzerinde düşünmek gerektiğini, hadis üzerine yorum yapmanın ise her zaman mümkün olabileceğini savunmuştur. Bu konuda düşüncelerini şöyle sıralamıştır: “Masum lisandan satır olmayan sözler, ‘fiten hadisleri’ arasında az değildir... Ben o hadisleri ve genellikle onlarda olan sözleri, ehl-i rivayetin anlayışlarına uygun tarzda zahirilerine, görünüşlerine bakarak tamamıyla kabul edemem. Biraz düşünürüm. Bu cümleden biri de deccal hadisleridir. Semavi dinlerin, hem de özellikle İslâmiyet’in esaslarına dokunan bir hadis hakkında serbestçe fikir üretmek ve mülâhazada bulunmak her Müslüman’ın elbette mukaddes hakkıdır. ‘Sabit oldu, iş bitti. Artık sükût!’ gibi küçük çocukları tedipte kabul kılabilen sözün böyle hususlarda kıymeti bulunmasa gerekir. Aklın ve fikrin hürriyet ve huzur içinde yapacak hareketine sekte verebilen sözlerin ve inançların hiçbir hususta bir metelik kıymetleri elbette yoktur... Nübüvettin, risaletin ve diyanetin esaslarını yıkabilecek haberleri naklederken mülâhazasız nakledivermek günah olmaz ise, hakiki hadis olmak sıfatıyla hadis kitaplarında nakil kılınmış haberler hakkında velev inkâr kastıyla de olsa hürriyetle söz söylemek hiçbir vakit günah olmaz. Bir haberi fikirsiz ve mülâhazasız kabul etmektense onu fikir ve mülâhaza sonunda inkâr etmek daha iyidir; zira meşguliyet ve amel, herhalde esassızlıktan ve ataletten daha faydalıdır.”³⁵⁰

³⁴⁹ Görmez, Mehmet, Ankara Okulları Yayınları, Ankara 2014, s.79.

Kur’ân ve Mushaflar Tarihi, Hazırlayan Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

Takiyyuddin, Abdulkadir, *Tabakâtü’s-Seniyye*, I/112.

³⁵⁰ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç* s. 85, 93. Sayfa 93’de deccal hadisleriyle ilgili çok güzel değerlendirmesi vardır. Bir yerinde şöyle der: “Öyleyse tekrar düşünelim; eğer Deccâl, ulûhiyeti dâva edecekse cennetleri ve cehennemleri bulunur ise, tabiatüstü şeylerin hiçbirisinden âciz olmazsa ise, esassız iken yeryüzünde, galibiyet sıfatıyla, iki-üç yıl kadar kalabilir ise, nübüvettin ve risâletin esasları olmak üzere kelâm kitaplarında beyan kılınmış ve deliller tamamiyle yıkılmış olmaz mı? Nebîlerde bile bulunmayan en büyük mu’cizeler Deccâl elinde bulunursa nebîlerin doğruluğuna mucizelerin delâleti bulunmaz. O takdirde nübüvettin ve risâletin esasları tamamiyle yıkılmış olur.” Ayrıca bkz. *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 69. Mehdî hadislerinin sahih olduğunu, problemin bunları doğru anlamamakta olduğunu söyler. Bkz. Ye’cûc, s. 36-7.

Cârullah'a göre adalet ve zapt, her rivayetin doğru ya da yalan olma ihtimalinden dolayı, bütün rivayetler için gerekli bir şarttır..³⁵¹ bununla yetinmeyen Cârullah sadece ravinin özelliklerini dikkate alarak haberin sahih olduğu kanısına varılmasının yanlış olduğunu dile getirmiştir çünkü; ona göre her insan adalet vasfını hile ve desise ile kendisinde varmış gibi gösterebilir, bu sebepten bir haberin doğru olabilmesi için sadece ravilerin adil ve zabıt olması ve senetlerin muttasıl olması yeterli değildir. Buradan hareketle onun metin tenkidini isnad tenkidine öncelediği kanısına varılabilir. Onu düşüncesine göre senetlerle ilgili çalışmalar en güzel şekilde yapılmış ve tamamlanmıştır ve bu zamanda senetlerle ilgili yeni bir bilgi edinme ihtimali yoktur..³⁵² Nitekim hadis imamları da bir rivayetin öncelikle akli verilere, vakıa ve gerçekliğe uygun olup olmadığına bakmadan o rivayetin isnad tenkidine geçmemişlerdir yorumuyla ilgili eserinde şu şekliyle anlatımda bulunmuştur..³⁵³

Bu konuda hadis imamlarının da aynı şekilde düşündüğünü, muhaddislerin de bir hadisi incelemeye başlamadan, onun metni üzerinde düşünmeden onun senetlerini incelemeye başlamamışlardır demektir ama bu düşünce tam anlamıyla bizim anladığımız bir metin tenkidi miydi ya da o dönemde bizim anladığımız manada bir metin tenkidi yapılıyor muydu bunu konuyu tam olarak saptamak zor gözükmektedir. Metin tenkidi hakkındaki bu düşüncelerine katılsak da sened ile ilgili hiçbir çalışmanın yapılmadan hadis üzerinde yorum yapmanın sağlıklı olamayacağını düşünmekteyiz.

Cârullah hadisın manasını kendi akıl süzgecinden geçirerek sıhhat sorunu yaşadığını kolaylıkla söyleyebilmiştir. Kaldı ki bu hadis sahih saydığımız külliyatta bile yer alsa onun bu konudaki hükmünü değiştirememektedir. Bu konu hakkındaki düşüncelerini şu şekilde serdetmiştir. Sünnetin manası doğru olmaz ise, zaten hadis sahih olma hükmünden çıkar ve isnadlarını araştırmaya gerek duyulmaz.

3.2.5. Eserlerinde Kullandığı Hadislerin Sıhhat Durumu

Cârullah hadisleri değerlendirirken seçmeci ve eleştirel bir yapı takındığını dile getirsek de kullandığı hadislere baktığımızda bazılarının mevzu hadisler olduğunu görmekteyiz. Onun konu ile ilgili olduğu sürece o hadisın herhangi bir kaynakta olup olmadığına önem vermeyerek ilgili konu altında rivayetlere yer verildiği görülmüştür.

³⁵¹ Buhârî, Abdülaziz, *Keşfu'l-Esrâr*, II/728.

³⁵² Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.119 *Başka bir yerde de şöyle der; "Hadis imamları isnad araştırmaları hakkında yapılması gereken her şeyi yapmışlar. Sahih olan sünnetler sahih olmayanlardan ayrılmıştır."*

³⁵³ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne* s.29

Bu şartlarda onun “*Herhangi bir hadisin tarihi bakımından sahih olmadığı ortaya konulsa bile, onun mutlaka atılması da gerekmez. Çünkü bu tür bir hadisin yararlı bir ilkeyi ihtiva etmesi ihtimali vardır ve yararlı olan bir ilke –nereden geldiğine bakılmaksızın- uygulanmak durumundadır.*”³⁵⁴ anlayışı fahvasınca Fazlur Rahman ile aynı düşüncede olduğu kanısına varabiliriz.

Cârullah’ın eserlerinde kullandığı rivayetleri kimi zaman hiçbir hadis kaynağında olmayan rivayetleri açıklamak istediği konuları desteklemek amacıyla kullandığı görülmektedir. Rivayetlerin sadece peygamberimize ait olanlarının yani merfu ve sahih olanlarının delil değeri bakımından bir anlam ifade ettiğini düşündüğü birçok eserinde dile getirmesine rağmen kaynaklarda sahih olmayan birçok rivayeti kullandığı görülmektedir. İslâm’ın temel kaynaklarına dönüşün yapılması gerektiğini ve İslâm’ın temel kaynakları üzerinde her âlimin söz söyleme hakkının olduğunu savunmaktadır. İslâm’ın temel öğretilerine, değerlerine ve meşâırına aykırı olan söz ve düşüncelerden bu mümtaz dini ayıklamak ve onu hak ettiği yere ulaşmasını sağlamak onu düşüncelerinin özünü oluşturmaktadır. Bu bakımdan kitaplarına konu olarak seçtiği fikirlerini açıklarken konu ile alakalı olmasa bile bazı rivayetler hakkında fikirlerini serdetmiştir.

Hatun adlı eserinde hatunların muhteremliğe ilişkin açıklama yaparken konuyla ilgili hadis olduğunu söylediği şu sözlere yer vermiştir. “Kendi kızlarını himaye etmek için canını veremeyen bir ümmet, ceza olarak düşman elinde harap olma akıbetinden kurulamaz.”³⁵⁵ İncelediğimiz kadarı ile bu hadis herhangi bir hadis kaynağında tespit edilememiştir.

Aynı şekilde *Kitâbus-Sünne* adlı eserinde yazar, sünneti inkâr edenlerin ne gibi sonuçlarla karşılaşacağını açıklamak isterken bazı rivayetlerden faydalanmıştır. Bu doğrultuda sünneti inkâr edenlerin tekrar sünnete sarılması gerektiğini ancak bu şekilde kurtuluşun olabileceğini ve işledikleri günahtan ancak bu şekilde kurtulabileceklerini dile getirmiştir. “Her âlimin (sürekli diri kaldığı) bir zinde vakti vardır. Bir de bu zindeliğin olmadığı bir fetret dönemi vardır. Her kim bu dönemde sünnetime sarılırsa kurtulur.”³⁵⁶ rivayeti bunlardan biridir. Yazarın hadis olduğunu dile getirdiği ancak bu sözler, bu şekli ile herhangi bir hadis kaynağında bulunamamıştır.

³⁵⁴ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, Hazırlayan: Alparslan Açıkgenç-M. H. Kırbaçoğlu, Ankara 1990, s. 275.

³⁵⁵ Bigiyef, *Hatun*, s. 26.

³⁵⁶ Bigiyef, *Kitabü’s-Sünne*, s.34.

Yazarın eserlerinde fikirlerini desteklemek amacıyla yer verdiği ancak herhangi bir hadis kaynağında yer almayan bu sözleri hadis zannederek konuyla ilgili olarak yer vermiş olabilir. Bu durum onun bu hadisleri titizlikle inceleyemediği anlamına da gelebilir. Yaşadığı fiziki şartların onu gerekli donanımdan uzak bırakmış olmasıyla açıklanabilir. Eserlerini yazarken yaşadığı şartlar göz önüne alındığında çoğu zaman zor şartlar altında hatta eserlerinin bir kısmını hapisane ortamında kaleme aldığı bilinmektedir.

Eserlerinde hadis olarak yer verdiği ancak hadis kaynaklarında rivayetin bir kısmının yer aldığı bir kısmının farklı olduğu hadisler de bulunmaktadır. Mesela *Kitâbu's-Sünne* adlı eserinde sünnetin ehemmiyetini açıklamak isterken hadis olarak değerlendirdiği şu sözlerle yer vermiştir. “Sizi gecesi gündüz gibi olan apaçık bir yol üzere bıraktım.”³⁵⁷ Uzun bir hadisin bir kısmını eserinde kullanırken hadisin uzun şekli sadece İbn Hanbel ve İbn Mâce'nin eserlerinde, sahabe İrbâd b. Sariye'nin Hz. Peygamber'den rivayet ettiği şu şekilde yer almıştır.

*“Resûlullah bir gün bize öyle bir va'z etti ki; gözlerimiz yaşardı, kalplerimiz ürperdi. Biz kendisine: “Ey Allah'ın Resûlu! Veda eden kimse gibi vazettiniz. Bize ne tavsiye edersiniz” dedik o da şöyle dedi: Sizi gecesi gündüz gibi olan aydın bir yol üzere bıraktım, benden sonra kim bu yoldan saparsa helak olur. Benden sonra yaşayanlar pek çok ihtilafa şahit olacaklar. O taktirde benim ve râşid, mehdi halifelerimin sünnetinden bildiklerinize şahit olun. Onlara sımsıkı sarılınız. Başınızda Habeşli bir köle de olsa itaat ediniz. Mü'min uysal bir deve gibidir. Nereye sevk edilirse boyun eğer.”*³⁵⁸

Kütüb-i Sitte öncesindeki eserlerde ve Buhari ve Müslim'de yer almayan bu rivayet klasik senet kriterlerine göre sahih sayılmakla beraber hanefi fıkıh ekollerinin geliştirdikleri yönteme göre sahih değildir; çünkü bir topluluk önünde söylenmesine rağmen sadece bir sahabe tarafından aktarılmıştır. Ferdi mutlak veya garib-i mutlak bir hadistir. Bu rivayeti sahih olarak kabul edenlere göre ise bu rivayetin son kısmı sonradan uydurulmuştur; ancak sahih olarak kabul edilen kısmı ile *Kitâbu's-Sünne* adlı eserde yer almıştır.

Hadis Kaynaklarında mevzu olarak yer alan ancak Cârullah'ın anlamının doğru olduğunu düşündüğü hadisler de bulunmaktadır. “Fakirlik övüncümdür, onunla iftihar

³⁵⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 126; İbn Mâce, "Mukaddime", 43.

³⁵⁸ Ebû Dâvûd, "Sünnet" 5; Tirmizi, "İlim" 16. Ayrıca bk. İbni Mâce, "Mukaddime" 6.

ediyorum.”³⁵⁹ rivayeti buna örnek verilebilir. Bu rivayetin hadis kaynaklarında ittifakla mevzu hadis olarak geçtiğini ancak kendisinin o hadisi anlam yönünden mevzu olmadığını belirtmiştir. Kul yaratıcısına saygı duyma ve yüceltme duyguları ile ona kul olmakla ona ihtiyaç duyma bakımından övünebilir. O, anılan rivayetin Kur’ân’ı Kerim ayetleri ve tabiatın hükümleri ile desteklendiğinden bahsetmiş ve hadiste geçen fakirliğin yoksulluk anlamdaki fakirlik değil de yaratana muhtaçlık konusundaki fakirlik anlamında düşünüldüğünde hadisin anlamının doğru olduğunu dile getirmiştir. Kur’ân’ı Kerim’in 35. Melâ’ike suresinde: “Ey insanlar! Siz Allah’a muhtaçsınız; Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve övülmeye layık olandır.” Bu ayeti kerime ile insanların Allah’ın zatına muhtaç olduğundan ve bu muhtaçlığın insanın yaratıcısına olan ihtiyacından kaynaklandığını ve hadiste geçen fakirliğin ise bu ayeti kerime ile açıklama getirerek hadisin anlamının doğru olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Cârullah ayrıca mutasavvflardan bu hadisin doğruluğuna dair ileri sürdükleri görüşleri de delil getirerek hadisi açıklamaya çalışmıştır. Tasavvuf ehlinde Mevlevî Câmî, “Fakirlik övücüdür. Sözünü “Fakir, öylesine civanmert bir kişidir ki, dünyanın bütün hazinelerine sahip olsa da, gönlü mal sevgisine esir olmaz.” sözünün anlamı ile ayeti kerime ve mutasavvfların anladığı fakirlik aynı anlamdadır diyerek kendi düşüncesine destek bulma gayretine girmiştir.

Bu hadisin peygamber tarafından kullanılıp kullanılmadığı belli olmadığını belirtmiş ve muhtemel kuvvetle bu sözün mutasavvıflar tarafından söylenmiş olma ihtimali üzerinde durmuştur. Hadislerin merfu olanlarının delil olma açısından değer ifade ettiğini eserlerinde sıkça dile getirdiğini bilmemize rağmen, meşhur olmuş bir söz veya kaynaklarda mevzu olarak yer almış rivayetlerin anlamlarının da doğru olabileceğini ifade etmiştir.

Hadisin sahihliğine ilişkin saptamalarda bulunurken onun düşüncesi hadisin peygamber ağzından söylenip söylenmemesi önemlidir. Buna ek olarak hadisin anlamının öncelikle İslâm’ın esaslarına, öğretilerine, Hz. peygamberden sabit olmuş esaslara ve ümmetin kabul ettiği ictimaî asıllara uygun olup olmadığını düşünerek bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Onun için bir hadisin hadis kaynaklarında mevzu olarak yer alması o hadisin anlamının olmadığı anlamında gelmeyeceğini ispatlamaya

³⁵⁹ İbn Hacer bu hadisin aslının olmadığını söylemiş, bazıları da bu anlama gelecek zayıf hadis olduğunu bildirmiştir. Aclûnî, Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdülhâdi, *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs*, Mektebetü’l-Kudsî, Kahire 1351, 2/87; İbn Teymiyye, *Mecmûu’l-Fetâvâ*, Medine 1995, 11/117.

çalışmıştır. Merfu hadis olmadığı ispatlanmış bir hadisin o dönemdeki ictimai bir gerçekliği yansıtabileceği gerçeği üzerinde fikir yürütmüştür. Ancak onun değerlendirmesinin yanlış olabilme ihtimalini de göz önünde bulundurulmasını istemiştir.

Hadisin kendi algısına göre bir mana olarak değer ifade etmesi demek onun için o hadisin ilgili konularda o günkü ictimai durumların anlaşılması açısından değer ifade etmesi demektir. Hadisin isnadında bir problem olup olmaması ya da hadisin herhangi bir hadis kaynağında sahih olarak geçip geçmemesi onun o hadisin manasının kendince sahih olup olmadığına kanaat getirmesi açısından değer ifade etmemektedir. Birçok âlim tarafından sahih sayılmamış bir hadis kaynak kitaplarında çokça geçiyorsa veya (meşhur) herkesçe bilinen söz ise konu hakkında bir yorumda bulunmaya çalışmıştır; hadis sahih olmasa bile o dönem şartları içinde değerlendirmeye tutmuştur. Bu bakış açısı ile o, dönemin şartlarındaki ictimai bir olguya dikkatleri çekmek istemektedir. Bu bilgiler ışığında modern zamanların yeni kavramları olan vahiy-olgu, vahiy-tarih, vahiy-realite, vahiy-vakıa ilişkisine dair olan fikirlerini bundan yıllar öncesinde ortaya koymuştur.³⁶⁰

Cârullah herhangi konuya ilişkin bir açıklama yapmak istediği zaman veya gördüğü herhangi bir yanlış düzeltmek istediği zaman, fikirlerini öncelikli olarak Kur'ân'ı Kerim ayetlerine ve ilgili hadislerle dayandırmaktadır. Kendi fikirlerine uygun olduğu takdirde yazdığı eserlerde sadece hadislerle yer vererek konuya ilişkin fikirlerinden destek aldığı da olmuştur.

Musa Cârullah hadisleri değerlendirirken sahabeden Hz. Ömer ve Hz. Ayşe ile başlayan hanefî hukuk metodu ile sistemleşen metin tenkidi kriterlerini de esas aldığı görülmüştür.³⁶¹

3.2.6. Uydurma Hadisler ve Sebepleri

İslâm ümmetinde yaşanan kadim ihtilafların sonucunda özellikle kelam ve fıkıh kitaplarında birçok uydurma hadis yer almıştır. Carulah bilhassa kelam ilimleri ile uğraşan fakihlerinin akli delilleri nakli delillere üstün kılmaya çalışmalarına karşılık fıkıh ekollerin fakihlerinin de hakkında nass bulunmayan mevzularda hadis uydurma yoluna girdiklerini düşünmektedir. Uydurulan hadislerin tefsir ve hadis kitaplarına

³⁶⁰ Kırbaçoğlu, Hayri, Kitâbu's-Sünne üzerine basılmamış çalışma.

³⁶¹ Görmez, Musa Cârullah Bigiyef, s.79.

kadar sirayet ettiğini tefsir kitaplarındaki bu durumun kendisine göre bazı konuları açıklığa kavuşturmada zorlaştırdığını düşünmüştür.

Cârullah Kur’ân ve sahih hadisler dışında kalan fıkha ve akaide dair rivayetleri delil olarak kullanmamıştır.³⁶² Herhangi bir konuda delil getirirken her zaman Kur’ân’a ve sahih sünnetlere başvurmayı tercih etmiştir.

Mezhep taasupluğunun geldiği noktanın nelere yol açtığını göstermesi, tarafgirliğin nasıl bir düşmanlığa yol açtığını belirtmesi ve İslâm dininin bundan nasıl zarar gördüğünü sık sık telafuz etmesi³⁶³ Cârullah’ın bu konuya ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

3.2.7. Rivayetleri Değerlendirme Metodu

Cârullah’a göre uydurma hadislerin beş alameti vardır. Bunlar rivayetin akla muhalif olması; fıtrata ters olması; Kur’ân’a muhalif olması; tarihi hakikatlere aykırı olması; Makam ve karinelere ters düşmesi olarak sıralanmıştır.³⁶⁴ O, bunlara iki madde daha eklemiştir. Onlar da Hz. Peygamberden sabit olmuş sahih bir hadisle çelişmesi; ümmetin kabul ettiği içtimaî bir asla ters olması.

Cârullah, İslâm’ın temel esaslarından biri ile çelişen bir hadis olursa onun da uydurma hadis olduğuna hükmedilir diyerek, bu kurallar arasına buradaki maddelere bir yenisi daha eklemiştir. Uydurma hadis olarak görülen bu kriterler muhaddislerce bilinen gerçeklerdir; ancak birinci sıraya akla uygunluğu alması diğer muhaddislerden farklı olan tarafıdır.³⁶⁵ Bu metodlardan bazılarını örnekler üzerinde açıklamak faydalı olacaktır.

3.2.7.1. Akla Müracaat Etmesi

Akıl vahiy din ilişkisi Cârullah’ın fikir dünyasında ayrı bir çalışmayı hak edecek boyuttadır. Zira o, her şeyden önce rivayetlerin akla ve muhakemeye uygunluğuna önem verir. Bu bağlamda Zu’l-karneyn kıssası hakkında “İslâm bilgilerinin ağızlarından, onların kalemlelerinden mülahazasız, mizansız ve düşüncesiz sözler

³⁶² Arslan vd., *Kazanlı yenilikçi Alimler*, cilt 3, s.174.

³⁶³ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.3.

³⁶⁴ Bigiyef, *Kitâbu’s –Sünne*, s. 29.

³⁶⁵ Bigiyef, *Kitâbu’s –Sünne*, s.1-2

söylenmiş veya yazılmış bir kıssanın tasavvuru mümkün değildir.”³⁶⁶ diyerek rivayeterin akli kıstasalara uygunluğuna dikkat çeker. Cârullah, Ye’cûc hususuna da hadis kitaplarının uydurmalarla dolu olduğunu ifade eder ve bütün bunların İsrâîliyyât kaynaklı olduğuna işaret eder.

Ebu Hureyre’ye istinaden rivayet edilen “Allah, Âdem’i uzunluğu altmış arşın olarak yarattı. İnsanlar, şimdiye kadar güzellikte eksilmekte ve uzunlukta kısalırlar.”³⁶⁷ mevzu rivayeti değerlendiren Cârullah, İbn Hacer’den naklen, rivayetin tarihi gerçekler ve mantığa aykırı olduğuna dikkat çeker. Ardından da “Ravileri vehimlerden tezkiye etmekle nisan-ı nübüvveti tenzih etmek arasında beni serbest bırakılırsa ben tereddütsüz elbette lisan-ı nübüvveti tenzih tarafına meyil ederim. Fakat bunu senedi çürütmek ve ravilerini yaralamak yoluyla yapmam. Hadisin senedi sahihtir, ravileri de doğrudur. Onlar, kasten yalan söylemezler. Fakat nasıl ise de nakilde bir kusur bulunabilir. Yoksa kulak varken insanın aklına ihtiyaç kalmazdı.”³⁶⁸ şeklindeki açıklamasıyla akli kıstaslara verdiği önemi ortaya koyan tahlili yapar.

3.2.7.2. Tarihin Gerçekliğinin Saptanması

Hadislerin dönemin şartları içerisinde tarihi bir gerçekliğe işaret edebileceğini ifade eden Cârullah, sıhhat gerekçesi ile hadislerin atılmasının zorunlu olmadığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla bir hadisin sahih olmamasının onun hiç bir değer ifade etmediği anlamına gelmediğine dikkat çekmiştir.

Hiz. peygamber sonrası yaşanan olayları, İslâm kültür ve medeniyeti açısından değerlendiren Cârullah, yaşanan tarihi olayların perde arkasını aralamaya çalışmış; olayları hem dini hem de salt tarihi gerçeklikler düzleminde değerlendirmiştir. Ona göre tarihi gerçeklikler de kevnî ayetler gibi değerlendirilip araştırılmalıdır. Çünkü tarihi malzemeler de İslâm’ın gelişmesine ışık tutacak niteliktedir. Ayrıca o, İslâm’ın devlet mekanizmasının uygulanma aşamasını, gelişim sürecini ve nerelerde yanlışlar yapıldığını sorgulamaya çalışmıştır. Hiz. Ali zamanında yaşanan olaylarda, İslâm siyaset ve devlet yönetimi bakımından önemli gerçeklikler olduğuna dikkat çekmiştir. Hiz. Ali zamanında yaşanan olaylarda ve tüm tarihi vakalardan çıkarılacak dersler olduğunu,

³⁶⁶ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 57-8.; Ye’cûc, s.2. Konu hakkında bkz. Ahmed Muhyiddin Ebü’l-Kelam Azad, *Zülkarneyn Kimdir?*, trc. Muharrem Tan. İst.-2000; Jale Şimşek, “Kur’an’a Göre Zülkarneyn”, *Dicle Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, I/1999, s.321-336.

³⁶⁷ Buhârî, “Ehâdisu’l-Enbiya”, 1; Müslim, Cenne, 28; Ahmed b. Hanbel, Müsned, XIII, s. 50; İbn Hibban, XIV, s. 33.

³⁶⁸ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, s 46

dünya hayatı ile ilgili temel ilke ve prensipler bulunabileceğini düşünmüştür. Tarihin belli bir döneminde yaşanan bir gerçeklikte ve bu gün yaşanan olaylar arasında mutlaka benzeşen bazı temel değerler mevcuttur ve onun düşüncesine göre insan, tarihin sayfalarını dikkatlice okumalı ve dersler çıkarmalıdır. İslâm devletinin yönetiminde olan kişinin dini ve ahlaki bakımdan üstün meziyetlere sahip olması ile devlet idaresinin farklı şeyler olduğunu göstermeye çalışmıştır. Onun din algısında, devlet ve onun düzeninin oluşturulması önemli yer tutmaktadır.

3.2.7.3. Mucizelerin Durumu

Cârullah, sahih olarak kabul ettiği hadislerde geçen gaybî haberleri benimsemekle beraber Hz. Peygamber'in bu tür haberlerinin mucize olduğunu düşünmektedir. Mucizelerinin mümkün oluşunu zarurî ve aklî olarak değerlendirirken, İslâm peygamberinin zamanında gerçekleşen mucizelerini hiçbirinin nübüvvetin doğruluğuna delil olarak ortaya çıkmadığını dile getirmiştir. Mucizelerin belki inatçıların ağızlarını bir nebze olsun kapatmak veya bir ikram olmak hususu ile tecelli ettiğini dile getirmiştir. Cârullah'a göre nübüvvetin ispatı ciheti ile mucizeler vuku bulmamıştır ve bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir. "İslâm'da geleneksel anlamıyla da mucizeler vardır. Şu kadar ki, ehemmiyetleri, nübüvvet burhanı olmak yönüyle değil, belki başka açıdandır. Örneğin, Surâka olayında zararı defetmek; nezih parmaklardan suyun akmasında ise, ihtiyaç gidermek hedeflenmiştir."³⁶⁹

Hz. Peygamberin bazı hadislerinin gelecekte haber verdiğini düşünmekte ve bu düşüncesine "Hz. Peygamber'den sonra Ebu Bekir'in halife olacağı bedevi Araplarca da bilinmekteydi."³⁷⁰; "Cübeyr bin Mut'im'den şöyle rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber'e bir kadın geldi ve onunla bir konu hakkında konuştu. Kadın dönerken, Resulullah, başka bir zaman tekrar kendisine başvurmasını emir buyurdu. Bunun üzerine, kadın, sanki Resulullah'ın vefatını kinayeli olarak ifade ederek:- Ya ben gelirden seni bulamazsam?" diye sordu. Resulullah(s.a.v.): "Şayet beni bulamazsan Ebu Bekir'e müracaat et!" diye cevap verdi."³⁷¹ Hadislerini delil olarak getirmektedir.

³⁶⁹ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 73-74.

³⁷⁰ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s.40.

³⁷¹ İbn. Hanbel, IV. 82; Buhârî, Fedâ'ilu'l-ashâb, 98; Muslim, Fedâ'ilu's-sahabe, 10; Tirmizî, Menâkıb, 17.

3.2.7.4. Bilimsel Hakikatlere Nassla Delil Getirmenin Gereksizliği

Kevnî ayetlerin bilimsel bazı hakikatlere işaret ettiğini ortaya koymak amacıyla yaklaşık yüzyıldır çalışmalar yapılmaktadır. Aynı husus hacamat, zemzem, çörekotu, misvak, hurma vb. hususları ele alan hadisler etrafında da şekillenmektedir.

Carrullah için bilimsel hakikatleri nasslarla ispat etmeye çalışmak gereksiz bir zahmettir. Buna örnek olarak dünyanın yuvarlaklığını zikreder. Söz konusu hususu ispat etmek için âyât-ı Kur'âniyye ile istidlal etmenin beyhude bir taabbud olduğunu belirtip ekler: *“İhtiyaç görülmeyen bir zahmet ve tekellüftür. Baş gözüyle de, akıl gözüyle de görülen tabiat hakikatlerini ispat lazımsa Kur'ân'ın ayetleriyle değil, tabiat delilleriyle ispat etmek gerekir.”*³⁷² Bunun yanında bilimsel hakikatlerle uyuşturmak için ayetlerin anlamlarını tarif edenlere de kızar.³⁷³ Ayetleri ve hadisleri bilimsel keşiflerle yarıştırmaya çabasında olanlar için bu sözler dikkat çekicidir.³⁷⁴

³⁷² Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, s.38. Kur'an'ın iyi anlamak için tabii ve sosyal bilimlerden yararlanmak gerektiğini söyler. Bkz. Kitâbu's-Sünne, s.110. Konu çevresinde ayrıca bkz. Mülâhaza, s. 13-6. Bilimsel verilere önem verme saadetinde, ramazan ayı için rasat hesaplamalarına itibar etmek gerektiği hususunda söyledikleri çok çarpıcıdır. Bkz. Şeriat Niçun Ru'yeti İtmiş, Kazan-1910, s. 21-22

³⁷³ Arslan vd., *Kazanlı Yenilikçi Alimler*, cilt 3. s.183.

³⁷⁴ Arslan vd., *Kazanlı Yenilikçi Alimler*, cilt 3. s.183.

SONUÇ

Yapılan çalışmalarının sonucunda Cârullah'ın sünnet kavramı ve bu kavrama yüklediği anlam üzerinde durulmaya çalışıldı. Sünnet ile Hz. Peygamber zamanı ile başlayan onun söz, fiil ve uygulamaları ile ortaya çıkan yol ve yöntem olarak adlandırılan sünnet kavramına, Hz. Peygamber'in sünnet'inden başka dini veya gayr-i dini yeni sünnetleri ilkelerin, kararların, âdetlerin de eklediğini görmekteyiz. Hz. Peygamber yaşamı öncesi toplumda cari olan tabii icma (konsensus) eseri ortaya konmuş kadîm hukuk sistemleri (şeriat), medeni toplumların sahip oldukları kanunları, kendilerinden önceki toplumların çalışmaları, âdetleri ve miras bıraktıkları hikmetli öğretiler, birtakım âdet ve sünnetleri de kategorisinde değerlendirmiştir.

Musa Cârullah İslâm dinin yenileşmeye gerek duymadığını çünkü İslâm dinin eskimediğini savunmuştur. İslâm'ın özüne dönülmesi gerektiğini bunun ise Kur'ân ve sünnete ile mümkün olabileceğini savunmuştur.

Cârullah'a göre, bütün ümmetler içerisinde, bilge kimselerin, büyük insanların ve peygamberlerin yaşamları süresince söyledikleri ve yaptıkları şeyler toplumsal birer sünnet olarak addedilmiş toplumun her türlü işlerinde onlara rehberlik etmiştir. O, bu hususu toplumların yapısında hiç kimsenin de inkâr edemeyeceği fitrî/ tabii bir durum olarak yorumlamıştır. Toplumun yapısında bulunan bu fitri durum ile beraber kuşkusuz âlemlere rahmet olarak gönderilen peygamberimizin söylediklerinin, yaptıklarının ve yaşantısının (sîreti) bütün insanlığa rehberlik edecek büyük bir delil olduğunu söylemiştir. İslâm'da, toplumsal bir fesâda ve batıl bir inanışa yol açmadıkça, her ümmeti kendi kadim örf, adetleri ve milli sünnetleri (sünnei'l-kavmiyye) üzerinde serberst bırakıldığını dile getirmiştir.

Cârullah İslâm toplumunun gelişmemesinin arkasındaki nedenlere kafa yormuş ve durum için çareler üretmeye çalışmıştır. Toplumun yapısındaki bu fitri durum toplumun gelişmesine katkı sağlıyor olmasına rağmen neden İslâm ümmetleri neden geri kalmaktadır sorusunun cevabını aramıştır. Cevabında din işleri ile dünya işlerini bir potada eridiği noktada düğümlendiği kanısına varmış, aslında bu (din-dünya) ayrımının İslâm'ın özünde olmadığını savunmuştur. İslâm toplumunun gelişmesine katkıda bulunan her yeni gelişmenin yani toplumun salâhına olan tüm uygulamaların ecir bakımından da değerli olduğunu anlatmaya çalışmıştır. İslâm toplumu için dini olmayan alanlarda toplumun gelişmesine katkı sağlayacak her türlü uygulamanın İslâm ile örtüştüğünü, bunun İslâm dinin yapısına ters olmadığına işaret etmiştir. Gelişen

toplum düzeninde İslâm dinin gelişmesine katkı sağlayacak şeyleri meşrulaştırabilmiş, dini bakımdan da (dini bakımdan değer de atfederek) gelişime katkı sağlayabilecek her türlü çalışmayı, uygulamayı da tüm toplum birimlerine ve katmanlarına en güzel şekilde arz etmiştir

Onun gözünde İslâm dinin yenilenmesine ihtiyaç yoktur çünkü İslâm dini eskimeyecek öz ve niteliktedir. Cârullah'a göre Rasûl-i Ekrem'in vefatı ile birlikte peygamberliğin misyonu, bütün yetki ve sorumlulukları ile birlikte ümmete miras kalmıştır. Nübüvvetin fonksiyonları İslâm ümmetinin şahs-ı manevi ile devam etmektedir. Allah'ın peygamberine verdiği her türlü fazlın ve keremin ümmetine miras kaldığını düşünmüş, peygamberin vasıflarının ümmetin kalbine ve aklına intikal ettiğini savunmuştur.

Yaşadığımız yüzyılda hali hazırda mevcut problemlere çözüm bulmak uygulama yollarını göstermeye tüm hayatını bahşetmiştir. Onun düşüncesine göre yüzyıllar öncesinde yazılmış bir fıkıh kitabı bu günkü problemlere ışık tutamaz. İslâm dini bu gün bulunan bütün problemlere ışık tutabilecek 'donanım'a, öze sahiptir; 'yazılım' ise bu gün İslâm âlimleri tarafından toplum ihtiyaçlarına göre yazılabilir. İslâm dinin kadim problemleri üzerinde kafa yorup problemleri ve altındaki nedenleri anlamaya çalışmıştır. Toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilen, tüm toplumsal ve İslâmi problemleri çözebilen islâmi kurumsal yapının oluşmasına katkıda bulunmaya çalışmıştır. İslâm'ın temel hak ve özgürlüklerin rahatça yaşanabildiği refah toplum düzenin hayalini kurmuştur. Devletin içerisinde özgür karar alabilen İslâmi kurumsal yapıların oluşmasını, bu yapıların bireysel hak ve özgürlükleri gözetebilmesini arzulamıştır. Çağın gerektirdiği sorunları çözebilen, ihtiyaçları gözetebilen bireysel ve toplumsal istekleri karşılayabilen yapıların oluşmasını arzulamıştır.

Literatürde İslâm âlimleri arasında hadis ve sünnetin eş anlamlı kullanıldığı olmuştur ve bu durum bilinen bir gerçektir. Musa Cârullah'da zaman zaman eserlerinde sünnet kelimesi ile hadis aynı anlamda kullanmıştır.

Eserlerinde eleştiriye açık alanlar da bulunmaktadır. Bunları temellendirilmemiş iddialara yer verme, hadislerin sıhhat durumuna önem vermeme, zorlama tevillere yer verme, çelişkili ifadeler kullanma ve dini terminolojideki bazı terimlere farklı anlamlar yükleme olarak özetlenebilir.

Kur'ân âyetlerini, evrensel bir bakış açısıyla okumanın neticesinde, Cârullah, âyetler hakkında sık sık genellemeci yorumlar yapmakta ve âyetlerin manasını olabildiğince genelleyerek kapsam alanlarını genişletmektedir. Kur'ân âyetlerindeki

tavrı hadisler için de uygulayan Cârullah böylece kendi fikirlerine daha kolay dayanak oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., I-L, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1995-2001.
- Akbulut, Ahmet, "Musa Cârullah'ın Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Cârullah Bigiyef (1875-1949)*.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdülhâdî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1351.
- Arslan, Ali-Maraş, İbrahim-Çelik, Recep-Berse, Mehmet Kamil, Kazanlı Yenilikçi Âlimler Musa Cârullah, Haziran 2014 Yayımlayan: Türk Dünyası Kültür Başkenti, Cilt 3, Eskişehir 2013.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl, Sahihu'l-Buhârî, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, I-VII, Dâru İbn Kesîr-Yemâme, Beyrut 1993.
- Bigiyef, Musa Cârullah, *İslâm Nazarında, Müskirât ve Meyyit Yakmak Meseleleri*, Hazırlayan Doç. Dr. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, 1.Basım, Aralık 2003.
- _____*Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Hazırlayan Musa Bilgiz, 1.Baskı Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2001.
- _____*Hatun*, Hazırlayan Prof. Dr. Mehmet Görmez, 7. Baskı Otto Yayınları, Ağustos Ankara 2017.
- _____*İlahi Rahmet ve Ulûhiyet Evrensel Kurtuluş*, Hazırlayan Abdullah Emre, 2.Baskı, Fide Yayınları, İstanbul 2013.
- _____*İslâm Şeriatının Esasları, Sabitler ve Değişkenler*, Hazırlayan Hatice Kübra Görmez, 3.Baskı Otto Yayınları, Ankara 2017.
- _____*İslâm'ın Elifbâ'sı*, Hazırlayan-İbrahim Maraş/ Seyfettin Erşahin, 1.Baskı Seba Yayınları, Ankara 1997.
- _____*Kitâbu's-Sünne, Kur'ân-Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım*, Hazırlayan- Dr. Mehmet Görmez 4.Baskı, Ankara Okulları Yayınları, Ankara 2014.
- _____*Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, Hazırlayan Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
- _____*Uzun Günlerde Oruç*, Hazırlayan Doç. Dr. Abdullah Kahraman, Baskı, İz Yayınları, İstanbul 2009.
- Çakan, İsmail Lütfî, "Sünnetin Bütünlüğü", H.z. Peygamber ve Aile Hayatı, Ensar

Yayınları, İstanbul 2016.

Ebu'l-alâ el-ma'arrî, *el-Luzûmiyyât*, Şerheden: Musa b. Cârullah Bilgiyef, Şeref Matbaası, Kazan 1907.

Ebû Davud, Süleyman b. Davud, *Sünen*, Daru Hicr, Mısır 1999.

Er-râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu l-gayb* (et-Tefsiru l-kebir), Tahran, t.y.

Ertürk, Mustafa , "*Sünnetin Güncelleştirilmesi Nebvî Sünnetin Evrensel Dinanizmi: Tecdîd ve Sünnet İhdası*", Fecr yayınları, Ostim/ Ankara 2018

Gazali, Ebû Hamid, *el-Mustasfa*, thk. Muhammed Abdüsselam, nşr. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I, 62.

Hâkim, en-Nîsâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, thk. Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2009.

İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, Medine 1995.

Kanlıdere, Ahmet *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah, Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, Dergâh Yayınları, 2005.

Karataş, Fatih, Küçüktiryaki Ahmet Yasin, *Kavâid-i Fıkhiyye İslâm Hukukunun Genel İlkeleri*, Hazırlayanlar "Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.

Kırbaşoğlu, M. Hayri " *İslâm Düşüncesinde Sünnet*" Ankara Okulu, Ankara 2017.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, " *Musa Cârullah'ın Kitâbu's-Sünne'si Üzerine, Basılmamış Çalışma*.

Kolektif, " *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Cârullah Bilgiyef (1875-1949)*", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Kolektif, " *Hız. Peygamber Ve Aile Hayatı*" Ensar yayınları, İstanbul 2016.

Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih*, I-V, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, Kahire 1991.

Özsoy, Ömer, *Sünnetullah Bir Kur'an ifadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yayınları, Ankara 2017.

Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu l-Gayb*, Tahran t.y.

Taymas, Abdullah Battal, *Musa Cârullah Bigiyef Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri*, m. Sıralar matbaası, İstanbul 1958.

Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vdğ., Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1962-1977.

Tuzcu, Recep, “*Namazın Teşrî Süreci İle İlgili Rivayetlerin Kronolojik Değerlendirilmesi* “ Damla Matbaası, Gaziantep 2014.

Yıldırım, Enbiya "Musa Cârullah'ın Dünyasında Hadis ve Sünnet, *Musa Cârullah Kazanlı Yenilikçi Âlimler*" Cilt.III, s. 156.

